

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

28

1918 - 1938

ՔՐՈՆՈՂԱԳՐ

Մ Ա Յ Ի Ս

28

1918 - 1938

ՔԱՆԱԿԱՆ ԱՄԵՆԿ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Հ. Յ. Գ. ԱՐԵՎԻՄՅԱՆ ՆԻՐՈՊԱՅԻ
ԿԵՂԻՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆ
ՓԱՐԻՋ
1938

1823-2002

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ծիշդ քսան տարի առաջ մեր հայրենիքին մէջ տեղի ունեցան դէպքեր, որոնք հիմնովին շրջեցին Հայոց պատմութեան բնթացքը: Մեր դարաւոր թշնամին յանկարծակիի բերելով Հայ հրամանատարութիւնը, գրաւեց Ալեքսանդրապոլսը (Երրակ), և արդէն կը մօտենար Հայաստանի սրտին՝ Երևանին և Էջմիածնին: Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր ճակատագրական օրեր: Հարուած մը ևս և հայ ժողովուրդը պիտի ոչնչանար Փիղիքապէս: Այդ բախտորոշ օրերուն յեղափոխական վճռականութեամբ առցարկդ իջաւ անմոտանալի Արամը, որ օր ևս գիշեր աշխատելով կողմակերպեց համաժողովրդական գիւժարութիւնը:

Արարատեան դաշտի հայութիւնը մէկ մարդու պէս սաքի կանգնեցաւ: Գործի անցան բոլորը: Այդպէս խորհուրդը կը վարէր բանակի լրացման, կողմակերպման ու պարենաւորման գործը: Հրամանատարութիւնը կը բարձրացնէր զօրքի մարտական ուժը: Ամէնքը լծուած էին աշխատանքի: Կիներ, օրիորդներ ու տեղիք, ծխախոտ կը հասցնէին և վերակապեր կը պատրաստէին: Հոգևորականութիւնը խաչ ու քարոզով կը մանէր ժողովուրդին և զօրքին մէջ: Կը կրկնուէին Վարդանանց պատմական օրերը... Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ ռազմաճակատ կը շտապէին: Ծակառի գինուորը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մէկ մարդ, մէկ շունչ դարձած կը կուէր մահացու թշնամիին դէմ: Եւ ահա Սարգսրապատի, Բաշ Արարանի և Ղարաքիլիսէի ահաւոր, ճակատագրական և արիւնահեղ կռիւները, որոնք ծնունդ տուին մանուկ Հայաստանին: Մեր քաջարի բանակը՝ ղեկավարութեամբ զօրավարներ նապարէկեանի, Սիլիկեանի և

Դրո՞ւ խիզախօրէն նետուեցաւ առաջ: Եւ սկսաւ կատաղի ճակատա՝
մարտնեցու շարքը: Մայիս 28ին Թուրքերը գիմեցին փախուտի:
Յաղթանակը մերն էր: Այդ յաղթանակին վրայ, Թուրքերը առջար-
կեցին հաշտութեան բանակցութիւններ եւ Բաթումի գաշնադրով
Թուրքիան ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը:

Այսպիսով, 600 տարուան զերութենէ վերջ, հայ ժողովուրդը նո-
րէն հիմնեց իր անկախ պետութիւնը, խորխուր ապագայ ամբողջա-
կան Հայաստանի: Մայիս 28, Հայաստանի ծագման օրը դարձաւ նը-
ւերական հայ ազգին համար եւ հանդիսաւոր կերպով կը տօնուի
1919էն ի վեր:

Փոքր էր Հայաստանը, շրջապատուած կատաղի թշնամիներով,
անհաց եւ անօդնական: Սակայն հաւատքը, զոր յայտնեց Հայաստանի
կորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, թէ մեր երկրի սահմաննե-
րը կ'ընդարձակուին կեանքի երկաթէ ուժով, իրականացաւ: Վրայ
հասաւ Դաշնակիցներու յաղթանակը եւ լուսաւոր հեռանկարներ բաց-
ուեցան մեր առջև: Կարսի նահանգի կցումով: Եւ եթէ հայութեան
թշնամիները միացեալ ուժերով չխորտակէին անոր անկախութիւնը,
մեր հայրենիքը այսօր պիտի ըլլար բարգաւաճ եւ երջանիկ:

Այսօր երբ Հայաստանը կը խեղդուի օտար կրունկներու տակ,
հայ ժողովուրդը աւելի շատ կը զգայ կարօտը իր երկրի անկախու-
թեան եւ ազատութեան:

Բոլշևիկներու վարած քաղաքականութիւնը եւ Թուրքիոյ բռնած
դիրքը անդամ մը եւս կ'ապացուցանեն թէ հայ ժողովուրդի վերջնա-
կան փրկութեան միակ ելքը Հայաստանի ամբողջացումը եւ անկա-
խութիւնն է: Մէկ խօսքով՝ լուծումը Հայկական դատին, որուն բո-
լորանուէր գինուորազրուած է Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Փա՛ռք այն բոլոր ռազմիկներուն որ հերոսաբար ինկան ազատու-
թեան ճամբուն վրայ:

Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ ամբողջական Հայաստանը:

Կեցցէ՛ հայ ազգը:

Կեցցէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, արթուն պահակը հայութեան:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Երկինք ու երկիր իրար են խառնում,
Տիեզերքի վախճանն է ահա.

Մասիսը տնօրէն է, հուր ու ծուխ ժայթքում,
Եւ հուր ու ճշի հետ կարմիր արեւներ երկինք
չպրտում.
Օրհասը մօտ է, աշխարհն է դողում սուկումով
բռնած

Սուկավիր-խար լեռան տագնապից.
Եւ ահա կարմիր հողմերի ծոցից
Ամպերի բոցավառ ծիրանին ուսին,
Նարից ցնցում է տիտան ծերունին
Աւերածներից, մահերից բարձր,
Աստղերի մէջ, Աստծու կողքին
Աստծու նման աշխարհին ասելու՝
«Ես կ'ամ եւ կը լինիմ»...

Անապատների շէկ մրրիկների մէջ՝
Վայրագ խուժաններ եռում են ճանճոյթից,
Փոքրումն ծովի ալիքների պէս,
Իրար հրհրում խելայեղօրէն.

Վիշապն է անցնում Հայոց աշխարհով,
Հագար գլխանի նեռն է մոնչում,
Եւ երկվարների սմբակների տակ
Կեանքի յետին ծիւերն են մեռնում.
Մշուշի շղարշը գլխներին փաշած՝
Նայում են ծածուկ երկչոտ հմայքով
Երբ արշալոյսի բիւր երանգներով
Արքան է գուգում, ինչպէս մի տիտան
Ու նրա խոժոռ հայեացքի առջեւ
Շունչերը պահած մանուկների պէս
Ծունկի են գալիս:

Ահա ուսերից նետում է մեղմիւ խաւար գիշերւայ
ֆօղը սեւամած,
Ու կապոյտ շղարշը, ոսկեշաղ մշուշ, քիկունքն է
առնում.

Ալեգարդ հակտին ներմակ ամպերի պսակ բոլորուն,
Եւ արշալոյսը ոսկէ մատներով պսակի շուրջը գոհար
է շարում,

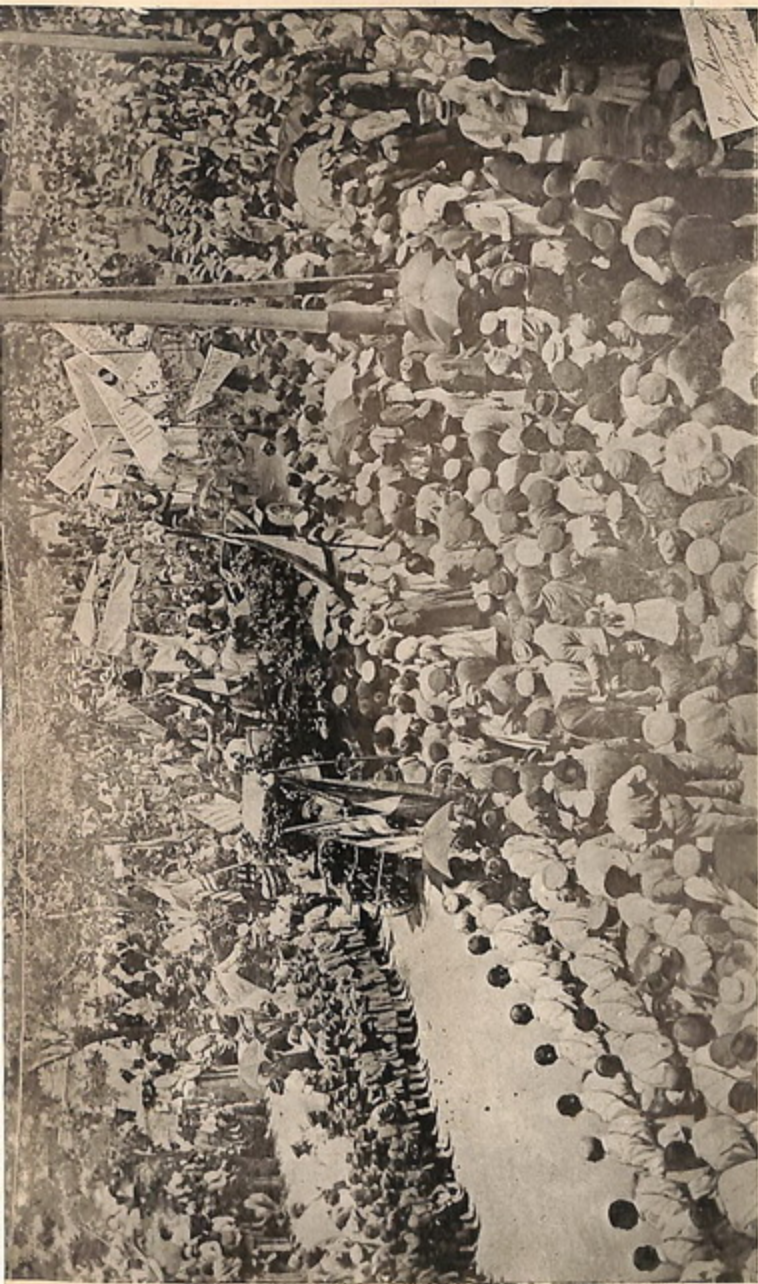
Փիրիւզ ու յակինթ, գմբուխտ, աղամանդ
Ցոյք են արձակում աստղերի նման ու հուր-երատում.
Նայում են լեռները, աչքով են անում իրար ու ժպտում
աղջամուղջի մէջ:

Ու յանկարծ Մասիսը փառքից ճանճոյթացած ծեր
արքայի պէս,
Քաշում է ուսից շղարշը կապոյտ ու դէն շարտում.

Ճակտից շորքում է պսակն ակնակուռ,
 Ալեգարդ գլխին ոսկու շողշողուն փռչի է ցանում,
 Վրան է առնում արշալոյսի գոյներից հիւսուած մի
 նոր ծիրանի,
 Ուսերին՝ բուսր, ծոպերը՝ ծփան երանգ ու երանգ,
 Թիկունքը՝ վարդագոյն լոյսի խուրճերով,
 Կերքերը մանուշակ գորշ երկգնեբով.
 Եւ համայն լեռները հեռում են նայում մշուշի միջից:
 Արեւն է բարձրանում դէպի հորիզոն.
 Վիթխարի հսկան գրահ է կապում իր անեղ կրծքին
 գրահը ոսկու,
 Ալեգարդ գլխին ոսկէ սաղաւարտ ցոյֆ է արձակում.
 Հայոց լեռների աչքը խտրտում ամէն առաւօտ,
 ամէն առաւօտ:

Որպէս խուճապած ուղտերի կարաւան,
 Գարերն են սահում իրար հրերելով.
 Մասիսը նայում է անհաս բարձունքից,
 Նայում է խոկում.
 Գահեր են խորտակում,
 Ազգեր են փռչեցնում իրենց կատաղի գալարումների
 մէջ,
 Եւ Մասիսը նայում է բարձրից, խոժոռ ու մուսլ.
 Զուլումն է տեսնում իր ոտքերի տակ,
 Եւ կարկտահար արտերի նման
 Փշրուող ազգերի խշրտումն է լսում.
 Նայում է նորէն աստղերի միջից
 Աշխարհին ու մահին ասելու համար՝
 «Ես կա՛մ եւ կը լինիմ»...

Մասիս, ջա՛ն Մասիս, մանուկ օրերից
 Մի երիվարի խրխինջ եմ լսում քո անդունդներից.
 Բո ծոցն է շղթայած իմ երազ արքան
 Սէգ Արտաւազոյն իր բոց երիվարով.
 Եւ պիտի ելնի զէնք ու գրահով
 Եւ գաւակների արիւնն ուզելու
 Արար-աշխարհից.
 Հօր օրերին՝ իմ ցեղը զգաստ
 Քեզ է պահ տել իր աստուածներին,
 Աժդահաներին, հին-հին քաջերին.
 Աւերիչ դեւերին, իր հսկաներին,
 Կայծակը ծամոզ իր վիշապներին.
 Մանուկ օրերից քո կռաններդ գրնգոցն եմ լսում քո
 անդունդներից,
 Հայոց Վուկանն է գարկում զնդանին,
 Մեծ Գաղափարն է դարբնում հայ ցեղի,

Միացեալ Հայաստանի անկախութեան ակտիոնի արարողութեան ժամանակ, 1919 Մայիս 28ին:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՈՎ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԱԳՐԲԷՑՋԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄՈՎ ՍՏԵՂԾԻԱԾ ՆՈՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ՝ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԻՐԵՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒՄ Է ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԵՒ ՄԻԱԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ: ՈՐՈՇ ԾԱՆՐԱԿՇԻՌ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՈՎ ԹՈՂՆԵԼՈՎ ՄՕՏԻԿ ՕՐԵՐՈՒՄ ԿԱԶՄԵԼ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱՌԱՊԷՍ ՍՏԱՆՋՆՈՒՄ Է ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԲՈՂՈՐ ՖՈՒՆԿՑԻՍՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐԻ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՂԵԿԸ ՎԱՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

« Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամֆի եւ ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրւանից Հայաստանի ռաժանրաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իրբեւ անկախ պետական միութիւն:

«Ուղիղ մի տարի առաջ ռուսահայերի Համագումարից բնութւած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան հայկական զաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային Խորհուրդի կազմած կառավարութիւնն այդ քաղաքական ակտի մասին սլաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ՝ այս մի տարւայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական զաւառներում:

«1919 թ. փետրար ամսին Երեւան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է նախաչում:

«Այժմ, Անդրկովկասում եւ օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնուած սրապեմական հայկական երկրների միացման եւ անկախութեան այդ ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամիխավար Հանրապետութիւն եւ որ իմէր հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

«Այդպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, եւ Հայաստանի Պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շողկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. ապրիլ 27ի Պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը տրուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրա»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ

Քսան տարի արդէն անցել է այն օրից, երբ Հայերը Թիֆլիսում, Աղզային Խորհուրդի միջոցաւ յայտարարեցին Հայաստանի անկախութիւնը եւ կազմեցին առաջին հայկական անկախ կառավարութիւնը, որ պիտի կառավարէր նորածին Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Պետական կեանքի համար քսան տարին շատ կարճ ժամանակամիջոց է, սակայն առանձին մարդու համար դա շատ է: Կան մարդիկ, որոնք Կովկասում երբեք չեն եղել, բայտ չեն ունեցած տեսնել անդամ մեր Հանրապետութիւնը եւ ականատես չեն եղել մեր քաղաքական կեանքի ամենակարեւոր դէպքերուն: Այս մի քանի տողերով ես կ'ուզենայի յիշեցնել այն գլխաւոր պատմական դէպքերը, որոնք մեզ բերին Մայիսի 28ի յայտարարութեանը: Պէտք է, որ մեր նոր սերունդը իմանայ եւ հասկանայ, որ Մայիսի 28ը ո՛չ թէ պատահական մի դէպք է եղել այլ բնական եւ պատմականօրէն անհրաժեշտ եւ անխուսափելի մի ելք մեր աղզային կեանքի: Ես առանձին բայտ ունեցայ լինել ոչ միայն ականատես, այլ նաեւ անմիջական մասնակցող եւ անդամ այն բոլոր քաղաքական ժողովներու եւ քաղաքական դէպքերու, որոնք պսակեցան Մայիսի 28ի յայտարարութեամբ: Ի հարկէ ազատագրական շարժումը մեր ազդի մէջ գոյութիւն ունէր երկու դար առաջ: Մի շարք մարդիկ դրչով, խօսքով քարոզում էին ազատութիւն: Հաղարաւորներ կուում էին կուռի դաշտում պաշտպանելով մեր աղզայիններու իրաւունքները եւ կեանքը անդամ:

Դաշնակցութիւնը մօտ յիսուն տարի առաջ կազմուեցաւ մեր դատը պաշտպանելու համար: Այս բոլորը իրրեւ հետեւանք ունեցաւ հայ աղզային զգացումի արթնացումը, որ հետզհետէ ստանում էր որոշ պահանջներու ձեւակերպումը:

Բերլինի համադումարը Թուրքիոյ Հայերուն համար եղաւ առաջին քայլ: Բարենորոգումներու ծրագիրը եղաւ երկրորդ: Իսկ Ռուսիոյ Հայոց համար առաջին անգամ ներկայացաւ Հարաւորութիւն արտայայտել իրանց պահանջները 1908 թւին: Երբ Ռուսաստանում պատահեցաւ առաջին յեղափոխութիւնը եւ կառավարութիւնն զգաց անհրաժեշտութիւնը թոյլ տալու բոլոր աղգներուն ներկայացնել իրանց ազ-

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄԸ

Քսան տարի արդէն անցել է այն օրից, երբ Հայերը Թիֆլիսում, Աղզային Խորհուրդի միջոցաւ յայտարարեցին Հայաստանի անկախութիւնը եւ կազմեցին առաջին հայկական անկախ կառավարութիւնը, որ պիտի կառավարէր նորածին Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Պետական կեանքի համար քսան տարին շատ կարճ ժամանակամիջոց է, սակայն առանձին մարդու համար դա շատ է: Կան մարդիկ, որոնք Կովկասում երբեք չեն եղել, բայտ չեն ունեցած տեսնել անդամ մեր Հանրապետութիւնը եւ ականատես չեն եղել մեր քաղաքական կեանքի ամենակարեւոր դէպքերուն: Այս մի քանի տողերով ես կ'ուզենայի յիշեցնել այն գլխաւոր պատմական դէպքերը, որոնք մեզ բերին Մայիսի 28ի յայտարարութեանը: Պէտք է, որ մեր նոր սերունդը իմանայ եւ հասկանայ, որ Մայիսի 28ը ո՛չ թէ պատահական մի դէպք է եղել այլ բնական եւ պատմականօրէն անհրաժեշտ եւ անխուսափելի մի ելք մեր աղզային կեանքի: Ես առանձին բայտ ունեցայ լինել ոչ միայն ականատես, այլ նաեւ անմիջական մասնակցող եւ անդամ այն բոլոր քաղաքական ժողովներու եւ քաղաքական դէպքերու, որոնք պսակեցան Մայիսի 28ի յայտարարութեամբ: Ի հարկէ ազատագրական շարժումը մեր ազդի մէջ գոյութիւն ունէր երկու դար առաջ: Մի շարք մարդիկ դրչով, խօսքով քարոզում էին ազատութիւն: Հաղարաւորներ կուտւում էին կուռի դաշտում պաշտպանելով մեր աղզայիններու իրաւունքները եւ կեանքը անդամ:

Դաշնակցութիւնը մօտ յիսուն տարի առաջ կազմուեցաւ մեր դատը պաշտպանելու համար: Այս բոլորը իրրեւ հետեւանք ունեցաւ հայ աղզային զգացումի արթնացումը, որ հետզհետէ ստանում էր որոշ պահանջներու ձեւակերպումը:

Բերլինի համադումարը Թուրքիոյ Հայերուն համար եղաւ առաջին քայլ: Բարենորոգումներու ծրագիրը եղաւ երկրորդ: Իսկ Ռուսիոյ Հայոց համար առաջին անգամ ներկայացաւ Հարաւորութիւն արտայայտել իրանց պահանջները 1908 թւին: Երբ Ռուսաստանում պատահեցաւ առաջին յեղափոխութիւնը եւ կառավարութիւնն զգաջ անհրաժեշտութիւնը թոյլ տալու բոլոր ազդերուն ներկայացնել իրանց ազ-

դային պահանջները, — հաւաքուեցաւ Թիֆլիսի մէջ առաջին Հայկական Համադումար եւ կազմւեց «Հայկական պահանջներին» ցանկ: Մ. Պապաշահեանը եւ նա խմբագրեցինք մօտ քսան պահանջներ, որոնք ստորագրւեցին մօտ տասը հազար մարդկանց կողմից եւ ներկայացուցան կառավարութեանը: Համադումարը, որը չափազանց բազմամարդ էր, ներկայացնելով այս դիմումը, պահանջում էր շատ չափաւոր բաներ, օրինակ, թողնել հայ զինւորներուն ծառայել Կովկասում, պահպանել որոշ իրաւունքներ հայ դպրոցներու, ապահովել քոչւորներու անկախութիւնը, մտցնել որոշ տեղական ինքնավարութիւն եւայլն: Բայց դա առաջին քայլն էր. Հայկական ինքնորոշման: Դրանից յետոյ եղան բազմաթիւ «Հայկական Համադումարներ», եւ տարիների ընթացքում պահանջները դառնում էին աւելի ուժեղ, աւելի կարեւոր եւ ամէն անգամ զգացւում էր առանձին անհրաժեշտութիւն ստեղծելու Կովկասում ազդային հողամաս, — Հայկական մի երկիր: Պէտք է ասել, որ Հայերը այրում էին Վրաստանում (400.000 հոգի), Ատրքէյմանում (մօտ 200.000 հոգի, Հիւսիսային Կովկասում, իսկ Երեւանեան նահանգում խառնւած Թուրքերի հետ: Ազգային հողը ստեղծելու համար ծրագրւում էր փոխել վարչական սահմանները նահանգներու եւ ուսումներու: Մենք ուզում էինք մտղնել ազգային տնտեսական ենթամարտութիւն, որի անունն էր — Չեմստիօ: Մի խօսքով 1914—1915 թւին, այսինքն տասը տարի առաջին ժողովող յետոյ արդէն պարզ խօսւում էր Հայկական հողը ստեղծելու մասին:

Դայիս է պատերազմ: Կազմւում են Հայ կամաւորական գունդեր: Գրաւուած է Տաճիսահայաստանը: Առէն խօսում են Հայ ինքնավարութեան մասին: Յանկարծ 1917 թւին դառնանք բռնկում է երկրորդ ուսական յեղափոխութիւնը: Նորից Ազգային Խորհուրդը գրաւում է բնդանուր ուշադրութիւնը: Նա գլուխ է կանգնում Հայ ազգային յարժմանը: Ի հարկէ նորա ոգին եւ ուժը — Չ. Յ. Դայնակցութիւնն է որ արտայայտում էր Հայ ազգի կամքը եւ ուժը: Այնանք ուսական երրորդ յեղափոխութիւնը տայիս է իշխանութիւնը մեծամասնականներին: Ռուսական բանակը թողում է Կովկաս: Մենք մնալինք մենակ: Սկսում է Հերոսական յրջան մեր ազգի համար: Նախ Կովկասը յայտարարում է իրան անկախ Ռուսաստանից. (ապրիլ 1918 թւին): Դա — Տրապիզոնի բանակցութիւններից յետոյ, որ տեղի ունեցան փետրուար մէկից մինչեւ ապրիլի մէկը: Բայց եւ նորից կովկասեան անկախութեան ընթացքին, որ տեւեղ մօտ վեց շաբաթ, զգացուեց, որ Կովկասի ազգեր ունեն արդէն ինքնուրոյն դէմքեր, առանձին շահեր, տարբեր ձգտումներ, — մի խօսքով առանձին պետական դէմք, — եւ Մայիսի 28ին, ունենալով արդէն սեփական հող, բանակ, կառավարութիւն, մենք հռչակեցինք Հայաստանի անկախութիւնը: Իսկ յետո՞յ: Յետոյ սկսեցան շնորհիւ մեր քաջ բանակի, Դաշնակիցներու օջակցութեանը եւ մեր անմտն ազգի ինքնազորութեանը եւ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան ջանքերուն, շինարարական պետական այսատանք, սահմաններու ընդարձակումը եւ իբրեւ պսակ

մեր ազգային կեանքի — Մայիսի 28 - 1919 թւի — Միացեալ Հայաստանի հռչակումը: Դա վերջին օղակն էր այն շղթայի, որը սկսեց դարեր առաջ եւ դեռ հետո է այն օրը, երբ Հայ ազգը կարողանայ իրան զգալ հանգիստ եւ բաւարարւած իրա քաղաքական պահանջների մէջ:

Այսօր, այս հանդիսաւոր օրը, երբ մենք տօնում ենք մեր անկախութեան 20րդ տարեդարձը, ես ուզում էի ցոյց տալ, որ Մայիսի 28ը պատահական պատմական դէպքերու հետեւանք չէ, — այլ բնական եւ անխուսափելի երեւոյթ է, որ մի օր պիտի պատահէր: Բոլոր ազգերը, որոնք ապրում են ազգային անկախութեան դաղափարով, — Հասնում են իրանց նպատակին երկու ուժերու ներդաշնակ դործակցութեամբ՝ սեփական ուժի եւ արտաքին նպաստաւոր պայմաններու: Չեխեր, Լեհացիք, բալթիկեան աղաք, Ֆինլանտացիք, Արաբներ եւ ուրիշ ազգեր, որոնք վերջին մեծ պատերազմից յետոյ կարողացան վերսկսել իրանց ազգային կեանքը — դարերով պատկանում էին օտար ազգերու — Ռուսներուն, Գերմաններուն, Տաճիկներուն, Աւստրիացիներուն, — եւ միացած ուժերով ազատեցան: Մենք էլ ներանց շարքում էինք: Նրանք աւելի բաղդաւոր եղան, քան թէ մենք: Ոչ թէ նորա Համար, ուր մեզ պակասում էր ներքին ուժ կամ պատրաստութիւն — ո՛չ, — պատճառը այն էր միմիայն, որ նրանց Համար արտաքին պայմանները եղան աւելի նպաստաւոր: Բայց, ոչինչ: Թէեւ մեր ժողովուրդը արդէն 24 տարի ապրում է ահռելի պայմաններու մէջ եւ տեսաւ ջարդ եւ պատերազմ, Հալածանք, որբերու ահազին սերունդը, աղքատութիւն, աքսոր, կաղթականութիւն, սարսափելի ուժիմներ եւ ամէն տեսակ զրկանքներ, — մենք լի ենք ոչ թէ յոյսով, այլ եւ համոզումով, որ մեր իսկական անկախութիւնը դեռ պիտի գայ եւ մեր ազգը պիտի Հաւաքւի Միացեալ եւ Ազատ Հայաստանի մէջ:

Կեցցէ այս լուսաւոր օրը:

Այդ որմերուն տակն են, հիմնարարերու հաւասար, եւ մաթին մէջ խնդրամահ՝ Անոնք որ օր մը, փառքի օր մը, պատմութեան մը, օր մը հերոսութեան, Չարիքին օրէնքները պատուելին արդարութեան առաւօտի մը ի խնդիր, Անոնք որ իրենց անձը զօհել ուզեցին Գաղափարին խորանին առջեւը կանգուն, Անոնք որ Թշնամիի սուրին դիմաց, մեր կեանքին համար, իրենց սուրը շողացուցին:

«Հայրդղիները», Գ. Շարք

ՍԻՄՄԱՆԹՕ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ Կ'ԸՍԷ...

Եթէ ուրիշ որ եւ է արժէք մէկդի զնէինք, միայն կուուած ըլլալու իրողութիւնը բաւական էր, որպէսզի մարդիկ Երկիւղածութեամբ խոնարհէին Մայիս 28ի յիշատակին առջեւ:

Եւ ի՞նչ կռիւ... Նոյն իսկ եթէ միայն ինքնապաշտպանութեան համար մղուած ըլլար:

Միայն մեր մէջ է որ մարդիկ շուտ կը մոռնան անցեալը, կամ բանդիտութիւն կը սեպեն զպատահմունքքի, զդէպքերու դասաւորման՝ վերագրել անվիճելի նուաճումներ եւ փաստեր:

Եւ միայն մեր մէջ է որ նոյն իսկ թափուած արեան խորհուրդը կը շփոթեն առօրեայ խմաստակութեանց հետ:

Ո՞վ կրցաւ նկարագրել այդ օրերը, — 1918ի սկիզբէն մինչեւ Մայիս 28: Ո՞վ պիտի կրնար պատկերացնել, այսօր, այն ահաւոր հեռանկարը, որ կը սպառնար արարատեան դաշտն ալ խեղդել արեան զետեքու մէջ:

×

Թնդելով Երզնկան ու Կարինը, թշնամին կը խոյանայ դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ: Կը պարպուին այս երկու քաղաքներն ալ, իբրեւ հետեւանք դիւային դաւերու: Հայկական զօրքը երկուքի բաժնուած, կը նահանջէ դէպի Լարաքիլիսէ եւ Բաշ Արարան:

Թշնամին լրբացած էր ոչ միայն իր անարգել յառաջխաղացութեամբ եւ արիւնձաճարաւ արտրժակներով, այլ եւ նոր ուժերու կուտակումով: Իսկ հայկական զօրքը, արդէն սակաւաթիւ եւ պաշարուած, կը ներկայացնէր ցիրուցան եւ ուժասպառ վիճակ մը:

Ականատես մըն է որ կը պատմէ (բժ. Յ. Մելիքեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925 մայիս) .

— «Մայիս 21ին գնացիմք Էջմիածին, զօր. Սլիկկեանի մօտ, խնդրելու որ մկատի առնելով մեր գնդի կրած մեղուքիւմները, սկըսած Երզնկայէն մինչեւ այստեղ, մի փոքր համգիստ տրւի գնդին»:

Զօրավարը պարզելով կացութիւնը, կը տեղեկացնէ Դանիէլ ռէզ Փերումեանի յաղթանակը Իզդիբէն դէպի Սարդարապատ, նաև Դրոյի յաջողութիւնները Բաշ Արարանի մէջ: Եւ կ'աղղարարէ .

— «Այժմս մեզ համար կեանքի եւ մահու հարց է դրուած. այստեղ է որ մեմք պէտք է զարմեմք Տաճիկների հետ. ուստի համգատի մասին խօսք լինել չէ կարող»:

Նոյն գիշերն խոկ Շրաման կը տրուի որ այս գունդը առտուն կանուխ անցնի Սարգարապատ: Գարեգին արք. ալ կրակոտ ճառ մը կը խօսի, — դէպի մարտ:

Կոխ'ւ, կոխ'ւ: Բայց ի՞նչ պայմաններու մէջ?

— Օղբ բաւականին տա՛մ էր. ջուր չկար. ծարարը սուկալի տանջում էր զինուորներին: Հանապարհին պատահում էին փոս քայքայեր, ճիւղ սմբակների հետքեր, որոնց մէջ մնացել էր անձրեւի ջուր: Զինուորներն ազահաբար քափում էին դրանց վրայ եւ ջուրը ծծում: Որքան աշխատում էի քոյլ չտայ այդ հակառոզգապահական ֆայլն առնելու, չէր յաջողում ինձ: Վերջը ծարարից հարկադրւած, ես էլ դիմեցի նոյն միջոցին. մի փոս քարի մէջ եղած ջուրը ազահաբար ծծելով»:

Գրողը գրագէտ չէ, որպէսզի գունատուէր պատկերը: Միայն իր տեսածն է որ կը նկարագրէ: Եւ միայն իր գունդին մասը: Այն ալ շահագանց համառօտ եւ տժգոյն:

Իսկ անդին, ի՞նչ վիճակի մէջ էր Երեւանը, որ ոչ փախչելու ելք ունէր թշնամի գրոհին առջեւ, ոչ ալ որ եւ է յոյս՝ արտաքին օգնութեան:

Նորէն ակնանտես մըն է որ կը պատմէ (Ա. Աստուածատրեան, «Վէմ» 1935, քիւ 9).

— Երեւանի ու նրա շուրջը խմբուած հայութիւնը մահու եւ կեանաց պայքարի էր ելել իր դարաւոր ու նամարդ քշնամու դէմ, որ եկել ու բախում էր Վաղարշապատի դռները: Ժողովուրդների կեանքում ինձում են վայրկեաններ, որոնք խորքից ակօսում են նրա հոգին ու անցնջելի կերպով տպաւորում յետագայ սերունդների յիշողութեան մէջ: Վայրկեաններ, երբ ժողովուրդը հանդէս է բերում բարոյական հռչակապ կորով, երկաթէ կամփ, բազկի անյաղքելի ուժ: Ամէն մի ժողովուրդ իր պատմութեան ընթացքում ունեցել է հերոսական դրուագներ, բայց կան հերոսութիւններ որոնք հաւասար են հրաշքի: Ըստ ամենայնի բնական պէտք է համարուէր, եթէ Երեւանի հայութիւնը պարտուէր Սարգարապատի տակ: Եւ ոչ մէկ լեզու հնաբար կը համարէր դատապարտութեան խօսք ասել նրան. — Բոլոր պայմանները դատարուելու էին յօգուտ Տանիկների եւ ի վնաս Հայերի: Անգամ այսօր, տարիներ յետոյ, մարդ առանց ներքին դադի անկարող է յիշել նոյն օրերի յուսահատական, դժոխային պայմանները: Աշխարհից կտրուած, շրջապատուած հազարաւոր անտուն եւ անտեղ հարազատներով, պարեմաւորման դժոխային կացութիւն. կազորակցութեան ողբալի միջոցներ, ոչ մի տեղից ոչ մի մխիթարական, յուսատու ձայն, ու դրա փոխարէն՝ հառաչանքներ, արտասուքներ, անվերջ վիշտ: Երեւանի գործիչները մնացել էին խաւարում. նրանց ունեցած տեղեկութիւնները աւելի հեռուն չէին գնում, քան Երեւանի այն օրերու իշխանութեան սահմանները: Ի՞նչ էր կատարում այդ սահմաններից դուրս՝ անյայտ էր: Բոլոր դռները գոց էին, բանալիները՝ քշնամու ձեռքը: Հնարաւոր էր մտածել յազարութեան մասին: Երեւանում ոչ ոք այդ մասին չէր մտածում: Ինք-

նապաշտպանութիւն, — այդ էր միակ մտահոգութիւնը. քոյլ չտալ որ Տանիկը աւելի յառաջանայ, մտնի Երեւան եւ ազատ մնացած հայկական շրջանները:

Ուրեմն, այդ համատարած անստուգութեան եւ յուսահատութեան մէջ, կը տրուի յանդուգն վճիռ մը, — կռիւ, որ եւ է դնով:

Եւ կը դառնուի մղիչ, վարիչ ուժն ալ: Նոր օրերու բառով՝ «Առաջնորդ» — Արամ:

Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ հայկական ուժերը կուսեցան ճակատ ճակտի, մոլեգնօրէն, եռապատիկ աւելի զօրաւոր եւ կանոնաւոր բանակի մը դէմ:

Բժ. Մեկիքեան 10.200 կը հաշուէ հայկական զօրքը, Սարգսրապատի դաշտին վրայ, 16 թնդանօթով: Ուրիշ ազդիւրներ ալ կը հաստատեն թէ այդ ճակատագրական օրերուն, հայկական զօրքին թիւն եղած է 12.000, թրքականը՝ 35.000, անշուշտ շատ աւելի վարժ եւ սպառազէն:

«Տիրոջն օրը; Մայիս 22ին, սկսաւ շատ ուժեղ կռիւ: Մեր բանակը երբեմն պտակում, երբեմն գնդակների տարափի տակ, վազում էր դէպի Տանիկները: Հրացանների, գնդացիների համազարկները, քնդանօթների գռռոցները քնդացում էին օդը: Հասան Փաշայեանի հետ կամգամ էի մի բարձր տեղում: Դիտակով նկատում էիմք թէ ինչպէս մեր քնդանօթները բշմամու շարքերը յառաջ էին քերում աւերածութիւններ:

... Երեկոյեան ժամը 5ին կռիւը դադարեց մեր փառաւոր յաղթանակով:

Նոյն օրը, Բաշ Աբարանի ուղղութեամբ մեր զօրքը մեծ յաջողութիւն էր ունեցել եւ Տանիկներին բշել մինչեւ Ալեքսանդրապոլ:»

Մայիս 28ին ընդհ. Սպայակոյտը կը հաղորդէր պաշտօնական ղեկոյցով մը.

« Թուրքերը երեք օրուան կռիւներից յետոյ, ջարդուած են եւ նահանջում են հասկնայով: Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգեւորութիւնն անբերական յայելի է:»

Կռիւի այս թափը պիտի տանէր մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, երբ դինազադար հռչակուեցաւ, Պաթումի մէջ սարքուած խաղերով:

Կրնային յաղթել, Ալեքսանդրապոլն ալ ետ առնել, եթէ չպատահէր այս անակնկալը:

Հարցը այդ չէ. այլ կուսելու տենդը: Ինքնապաշտպանութեան թափը: Յաղթելու վճռականութիւնը, որուն մասին երբեք չեն խօսիր փոքրոգի եւ թերխաշ մարդիկ, երբ պատմութիւն սերտել կը կեղծեն:

**

Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ հայկական ուժերը կը բաղկանային ժողովուրդի բոլոր խաւերէն: Առանց դատակարգի կամ դաւանանքի խտրութեան:

Մէկ խօսքով, համաժողովրդական ուժ մը, որ տարերային թափ կը ստանայ, ինքն իր մէջ կը տասնապատկուի, զարնելու եւ զարնուելու դիտակցութեամբ:

Ի վերջոյ չմոռնանք որ այդ ուժը կաղմուած էր դարերով ստոր-կութեան եւ ջլատման դատապարտուած ժողովուրդի մը զաւակնե-րէն, իսկ իր դիմացը կը դանուէր դարերով սպառազէն եւ ռազմա-պաշտ պետութեան մը բանակը:

Պատմութիւնը կ'աւելցնէ թէ արգիւնքը յարգանք ներշնչեց նոյն իսկ թշնամի հրամանատարին:

Արդ, միայն այս պարագան բաւական չէ՞ր, որպէսզի մարդիկ ճգնէին ոչ թէ մոռացութեան տալ, նսեմացնել կամ խեղաթիւրել Մա-յիս 28ը, այլ աւելի ուժ դնորէն եւ գիտակցօրէն պանծացնել, արծար-ծել եւ ողջունել դայն, իրրեւ ստոյ մը լուստճաճանչ: Իրրեւ մարմ-նացեալ խորհրդանշանը քաջութեան, վճռականութեան, յանդգնու-թեան եւ յաղթանակի:

Ո՛ւր է սեանուած որ ժողովուրդի մը զաւակներուն մէկ մասը վիճի միւսին հետ, իր սեփական փառքը օրուան եղանակներուն հա-մաձայն տարփողելու կամ նսեմացնելու համար:

Եւ ի՞նչպէս կարելի է խօսիլ այսօրուան կամ վաղուան հայրենի-քի մասին, դատ վարել յանուն այս ժողովուրդին ազատագրութեան, երբ այնքան շուտ կը մոռնան նոյն իսկ երէկուան պատմութիւնը:

Ո՛րքան ճիշդ է առածի կարգ անցած խօսք մը, — Ամէնէն շուտ կորսուելու դատապարտուած են այն ժողովուրդները որ կը կոր-սնցնեն իրենց յիշողութիւնը:

Բարեբախտաբար, բուն ժողովուրդը չէ որ կորսնցուցած է իր յիշողութիւնը, այլ անոր շուտամահան» դասը: Անոր ալ մէկ մասը:

Ոչինչ: Պահակները արթուն են: Աւելի գիտակից եւ հօր՝ քսան տարի վերջն ալ, մինչ կարմիր ատաբեկայններուն — ներքին դատադիր-ներուն — իմաստութիւնը չկրցաւ փրկել ոչ իսկ իրենց կեանքն ու պատիւը...:

ԱՌԿԱՅԾ ՃՐԱԳ

Յաղթանակի գիշերն է այս տօնական. —

Հա՛րս, եղ լեցուր ճրագին.

Պիտի դառնայ կռիւէն տըղաս յաղթական. —

Հա՛րս քիթը առ պատրոյցին:

Սայլ մը կեցաւ զըրան առջեւ, հորին քով. —

Հա՛րս վառէ՛ լոյսը ճրագին:

Տըղաս կուգայ մականոն հրպարտ դափնիով. —

Հա՛րս, քե՛ր ճըրագը շեմին:

Բայց... սայլին վրայ արի՛ւն եւ սո՛ւգ քեռցքեր են...

Հա՛րս ճրագը ասղի՛ն երկարէ:

Հերոս տըղաս հոն զարնուա՛ծ է սըրտէն. —

Ա՛խ, հարս, ճըրագըդ մարէ՛...

* Հեթանոս երգեր:

ԳԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Չախեն ազ (նստած) -- 1. ԴԲՕ, Բաշ Աբարանի զորաբանի հրամանատար. 2. Զորավար Միլիտենկո, Մարտիրոսյանի գաղափարի ֆակտաներու ընդհ. հրամանատար. 3. Զորավար ՆԱԶԱՐԲԵԿԵՆԿՈՎ, սպարապետ հայկական բանակի, ընդհ. զինված զորաբանի ֆակտաներու. 4. Զորավար ԴԱՆԵՆԿ, ՌԵԿ ԳԻՐՈՒՄԵՆԿՈՎ, Մարտիրոսյանի զորաբանի հրամանատար :

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀՐԱՇՔԸ

Այն օրերին Ռուսաստանը քաղաքացիական կռիւներով էր բրն-նրւած, եւ կովկասեան ճակատի բանակը չւէլ էր զէսլի տուն: Յաղթական էր թիւրք-ղերման զինակցութիւնը:

Կովկասեան ժողովուրդները մի պահ մնացին իրենք իրենց, մէն-մենակ: Եւ սուսի մտրակով զսպւած միջեկային ատելութիւնն ու կիրքը, յանկարծ, պոսթիկացին հիւսիսից հարաւ, երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ:

Հայ, թուրք, վրացի, լեռնական ցեղեր կատաղի մոլեղնութեամբ միմեանց դէմ էլան: Եւ մինչ սրանք իրար էին յօշոտում, Վէհիբ փաշայի զուճարտակները քայլ առ քայլ մօտեցան Կովկասի դռներին: Ընկան Երզնկան ու Բարերդը, Կարինն ու Տարօնը: Ապա՝ Սարըղամիշ, Բաթում, Կարս եւ Ալեքսանդրապօլի երկաթուղային հանգոյցը:

Վէհ, նախանձ, գաղտնի դուեր թիֆլիսի Սէյմում: Տրապիզոնի եւ Բաթումի անպտուղ բանակցութիւններ: Թիւրքը յաղթական իր կամքն է թելադրում Կովկասին, որի իսլամ զուակները սրտատրոփ անձկութեամբ սպասում էին հարապատ հաւատակիցների ազատարար պայտեան:

Ողբերգական օրեր Հայաստանի համար: Իսպառ կտրած արաւ աշխարհից: Մենակ ու լքւած: Զախջախւած եւ անօջանական: Ամէն կողմ աւեր ու աւար: Որբ ու գաղթական: Ողբ ու կական: Սոյլ ու համաճարակ հիւանդութիւններ: Պարտութիւն եւ մահ: Հայոց աշխարհը՝ մեռելների կղզի, համատարած գերեզմանատուն: Իսկ Վէհիբ փաշայի զուճարտակները դրաւել են Ծիրակը, Արազածոնք, մտել են Արարատեան դաշտ եւ արազ շարժումով մօտենում են էջմիածնին ու Երեւանին:

Ո՛չ մի տեղից ո՛չ մի յոյս: Փախո՞ւտա՝ բայց ո՞ւր: Թիֆլիսի ու Բաղնի ճամբաները՝ փակ: Պարսկաստանի երկաթուղին տպտոտմբ շարուրցիների ու նախիջևանցիների ձեռքը: Իսկ հարաւից եւ արեւմուտքից՝ թիւրքն է խուժում՝ վրէժնդիր ու կոտորող: Մա՛հ ու մահ՝ ուրիշ ելք չկայ:

Ու յանկարծ. «Հայնի՛ր, շտապեցէ՛ք հայրենիքը ազատելու», որոտաց ընդհանուր յուսալքութեան մէջ Զօրավար Միլիկեանի ձայնը:

Յաւիտեան տանջուող ու միշտ կենսունակ ու յաղթական Հայի ուղին է խօսում այդ օտարացած ու նո՛ր միայն, տառապանքի ծովում իր ազգային ինքնութիւնը ճանաչած հայ զորավարի բերանով։—

«Հայեր, շտապեցէ՛ք հայրենիքը պաշտելու։

«Հասել է բողբոջ, երբ իւրաքանչիւր Հայ՝ մտանալով իր անձնականը, յանուն Մեծ Գործի՝ հայրենիքի փրկութեան եւ իր կնոջ ու աղջիկներին պատուի պաշտպանութեան պէտք է դորժ դնէ իր վերջին ճիղը՝ թշնամուն հարածելու համար։

«... Հայեր, ժամանակը չէ դանդաղելու։ Մինչև յիսուն տարեկան ամէն տղամարդ՝ դէնքի՛ տակ։ Ես պահանջում եմ ամենքից ներկայանան սեփական դէնքով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար։

«Հայուհիներ՛, յիշեցէ՛ք հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ոչեւորեցին իրենց ամուսիններին դէպի Մեծ Գործը, անմահ Վարդանի կոխներին ժամանակ։ Հետեւեցէ՛ք նրանց օրինակին։ Խրախուսեցէ՛ք ու դէպի կոխ՛ւ մղեցէ՛ք ճակատ դնալուց խուսափող վախկոտներին։ Հաւաքեցէ՛ք սաղմամթերք, հաց, հազուստ եւ ուրիշ մըթերքներ...»

«Տուքի՛ ելէք։ Դէպի՛ սրբազան պատերազմ։»

Եւ հինգերորդ դարու ուլիով ներշնչուած այս կոչը անարձագանդ չմնաց։ Ծարժուց, մէկ մարդու պէս սուքի ելաւ ողջ Արարատեան դաշտի ժողովուրդը, յաղթելու վճռական կամքով։ Աղատութի՛ւն կամ Մահ։ Աղատութեան սրբազան հուրը ոչեւիտից ամէնքին։ Եւ երբ թիւրքական զօրքերը, հետեւելով երկաթուղու դժին, երեւացին մի կողմից Սարդարապատի մօտերն ու Արագածի լանջերին, իսկ միւս կողմից՝ Փամբակի ձորում, իրենց սաջև զտան առիւծասիրտ հայութեան երկաթէ կուրծքը։ Եւ կատարեց Սարդարապատի հրաշքը։

Պատմութիւնը սասում է․

«Արարատեան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պէս սուքի է կանդնում։ Գործում են ամէնքը։ Աղղային Խորհուրդը վարում է բանակի լրացման, կազմակերպման եւ մատակարարման գործը։ Հրամանատարութիւնը կարգաւորում ու բարձրացնում է զօրքի մարտական ոյժը։ Զօր․ Սիլիկեանը մի շարք հրամաններով ու կոչերով խրախոյս է ներշնչում զինուորներին ու հասարակութեան։ Ամէնքը լծում են թիկունքային աշխատանքի։ Կանայք, օրիորդներ՝ ուտելիք, ծխախոտ, վիրակապներ են պատրաստում։ Հողեւորականութիւնը խաչ ու քարոզով մտնում է ժողովրդի ու զօրքի մէջ։ Գարեկին Եպ․ Յովսէփեանը շրջում է մի մասից միւսը եւ իր հրաշունչ ճաւերով բարձրացնում է զօրքի տրամադրութիւնը։ Կրկնում էին Վարդանանց պատմական օրերը» ...»

Հայոց ուժերը բաժանուած էին երկու մասի․ Բաշ-Արարանի ճակատի պետն էր Դրօն, Սարդարապատի ճակատում՝ Դանիէլ Բէդ Փիրումեանը։ Զօրքերի ընդհանուր հրամանատարն էր Զօր․ Սիլիկեանը։

Կոխները սկսեցին Սարդարապատում... Մայիս 23ին Զօր․ Սիլիկեանը տւեց հակայարձակման հրաման։ Հայկական ուժերը նետ-

ւեցին առաջ: «Բռնկւեց կատաղի ճակատամարտների երկար մի շարք: Թիւրքերը ցոյց տւին յամառ դիմադրութիւն՝ անցնելով բազմաթիւ հակայարձակումների... Որոտում էին թնդանօթները, որոնց գոռոցը հասնում էր մինչեւ Երեւան, ուր նոյնպէս տիրում էր աննշտ եւ ուղեւ: Թիկունքից սայլերով, էշերով, ձեռքերով սպառնալիք էին հասցնում կուղիներին, հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր...: Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ սպառնալիք էին շտապում: Ճակատի դիմորդը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մի մարդ, մի շունչ դարձած՝ կուռն էր մահացու թշնամու դէմ:

«Մայիս 24ին Թիւրքերը դիմեցին փախուստի: Մերոնք հալածեցին ողևորւած ... Յաղթութիւնը մերն էր »...:

Տաք ճակատամարտներ նաեւ Ղարաքիլիսայում ու Բաշ-Արարանի ճակատում: Այստեղ էլ կոխները տեսեցին մի քանի օր, բայց Դրօի հմուտ ղեկավարութեան տակ Հայերը յետ շարտեցին թշնամուն Արարանի բարձունքներից:

Մայիս 28ին ամբողջ ճակատի վրայ, Սարդարապատից Բաշ-Արարան, Թուրքերը նահանջում էին անկարգ: «Թիւրքերը, երեք օրուայ կոխներից յետոյ, ջարդած են եւ նահանջում են հապճեպով... Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ողևորութիւնը աներևակայելի է», — հաղորդում էր Զօր. Սիլիկեանի սպակոյտը:

Թիւրք զօրքը փախչում էր եւ Հայր հալածում: Այլևս փոխալքը չէր մասին էր մտածում Սիլիկեանը. յետ ասնել Ալեքսանդրապոլը, յարձակել ու վերադարձել Կարսը:

Սարդարապատի յաղթութեան յաջորդ օրն իսկ, Մայիս 29ին, նա մի նոր կոչ ուղղեց ժողովրդին. —

«Հայկ'ր: Մեր քաջարի զօրքերի հերոսական գործունէութիւնը շարունակում է, եւ թիւրք զօրքերը նահանջում են:

«Մենք պէտք է յետ ասնենք Ալեքսանդրապոլը, որը այնպէս նենդօրէն դրանցին Թիւրքերը:

«... Մի՛ դանդաղէք, Հայեր: Շտապով խմբուեցէք խիտ ու համերաշխ շարքերով, վստեցէ՛ք թշնամուն մեր հայրենի արիւմաների հօդից, եւ թո՛ղ ձեզ հետ լինի ձեր յետնորդների օրհնութիւնը:

«Դէպի՛ դէնք բոլորը:

«Դէպի՛ Ալեքսանդրապոլ:» *)

Եւ, իսկապէս, Արարատեան Աշխարհը այդ օրերին ապրում էր Ալեքսանդրապոլը վերադարձելու տենդով: «Մի երեք-չորս օրից յետոյ մենք կը հասնենք մեր նպատակին», վստահացնում էր Սիլիկեանը: Եւ ամէնքը հաւատում էին:

Եւ մինչ Հայկական բանակը պատրաստուում էր նոր յարձակման, հասաւ սպարապետ Նազարբէյեանի հրամանը. —

*) Բոլոր մէքերումները առնուած են մեր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» գրքից, էջ 118-23:

Բաթումում ստորադրւած էր հաշտութեան դաշնադիր Օսմանեան կայսրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ: Պէտք էր վար դնել զէնքերը...

Մոխիրների եւ տառապանքի միջից ծնունդ էր առնում Մանուկ Հայաստանը: Փոքր, հիւժւած, «անձեւ քօօսի եւ աւերակների կոյտ», բայց — Հայաստանի Հանրապետութիւն: Առաջին անգամ, դարերի ստրկութիւնից յետոյ, Հայը կոչւում էր պետական կեանքի եւ Հայաստանը դառնում էր անկախ պետութիւն: Եւ Հայաստանի անդրանիկ Խորհրդարանի առաջին նախագահ Ա. Սահակեանի բերանով հայ ժողովուրդը յայտարարում էր աշխարհին իր վճռական հաւատը.—

«Երկրի սահմանները քարացած չեմ կարող մնալ միշտ. ես հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակուեն կեանքի երկաթէ ուժով»...

Եւ ընդարձակեցին: Հայաստանը նորից տեսաւ վերելքի եւ անկման օրեր: Նոր փոթորիկներ եկան ու անցան: Եւ հիւսիսի Բորէասը դեռ շարունակում է իր սառցէ գրկում կաշկանդւած պահել մեր Հայրենիքը, բայց Հայաստանի Հանրապետութիւնը կայ ու կը մնայ:

«Երկրի սահմանները քարացած չեն»... Քարացած չեն եւ ուժժիւմները: Սուլթանների եւ ցարերի դահերի խորտակումը տեսանք. կը տեսնենք եւ Ստալինների բռնապետութեան փլուզումը: Եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը նորից կը տեսնենք ազատ եւ անկախ:

Այս է խորհուրդը Սարգարապատի հրաչքի:

Բ Ա Ք Ո Ւ Ն ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՐԱ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ

Համաշխարհային պատերազմը շարունակուած էր նոյն կատա-
ղութեամբ...

Օգտուելով պատերազմական գործողութիւններից, տաճիկը իր
վերջին հարուածը աշխատեց իջեցնել հայութեան դլխին: Պատմու-
թեան մէջ չլսուած ոճիրներով լցրեց մեր երկիրը եւ ամէն տեսակ
հրէշային միջոցներով ի չիք ուղեց դարձնել ամբողջ տաճկահայու-
թիւնը...

Ըստ երեւոյթին կարծես այդ բոլորը հայութեան վերջին դոհա-
բերութիւններն էին լինելու, տաճիկը պարտուած էր եւ մեծ ջարդեր
կրելով իր քայքայուած բանակը քաշուած էր երկրի ներսերը: Նա
պարպել էր արդէն համարեա բոլոր հայկական նահանգները...

Հայութեան կազմակերպուած բազուկը հնար եղած սահմաննե-
րում իր դոյութիւնն էր ցուցադրում եւ սրբազան վրէժով լցւած
պատասխանում էր բոլոր ոճիրներին... Չեւակերպուած էր կարծես
Հայաստանը իր պատմական սահմանների մէջ... դարերով տենչացած
երազը մօտենում էր եւ, կարծես, իրականութիւն էր ուզում դառ-
նալ:

Սակայն կատարեց անսպասելին, սաղմոճակատը իրենց կրքծ-
քով պաշտպանող ուռուական բոլոր զօրամասերը, ենթարկելով բոլ-
շեւիկեան աւերիչ պրոպագանդային, լքում էին այն բոլորը ինչ որ
երէկ իրենց կեանքի դնով քաջարար դրաւել կամ պաշտպանել էին եւ
անասնական բնազդով բռնուած զոհպի տուե՞ն էին նահանջում, մեր-
կացնելով հարիւրաւոր կիլոմէտր երկարող սաղմոճակատը... Թող-
նելով առաջաւոր դիրքերի վրայ անհաշիւ սաղմոճութեք եւ հակայա-
կան պաշարներ, ստեղծելով թէ սաղմոճակատում եւ թէ երկրի ներ-
սը մի անպատմելի քոս...

Ռազմաճակատի այս քոսային վիճակը անսպասելի կերպով
վերակենդանացրեց ջախջախած, թուլացած ու քաղցած տաճիկ
զօրքին. նա այժմ եւ սաղմոճութեք եւ պարէն ունէր, նա կազդուրւել
կարողացաւ եւ շարժւել սկսեց առաջ:

Հայ փոքրաքանակ զօրամասերը, որոնց վիճակուած էր այդ հրո-
կայ տարածութիւնը պաշտպանել, պերմարդկային ճիզեր էին թա-

փում կանգնեցնելու թշնամու առաջխաղացումը, սակայն անկարող էին, նա հարիւրապատիկ անդամ ուժեղ էր:

Տաճիկը ոչ միայն կարողացաւ վերադարձել բոլոր հայկական նահանգները այլ ևւ ժօտենալով Անդրկովկասի սահմաններին, սկսեց սպառնալ Սարիղամիշին, Ղարսին, Ալէքսանդրօպօլին, Երեւանին:

Որքան ժօտենում էր տաճիկը Անդրկովկասին, այնքան աւելի աշխուժութիւն էին սկսում ցոյց տալ Անդրկովկասի թաթարները, որոնք մինչ այդ արտաքինապէս, միանդամայն խաղաղ էին երեւում, սակայն այժմ, աջակից դառնալով մեր թշնամուն, սկսեցին մեղ հարւածել թիկունքից:

Ենորհիւ այդ դաւադիր խաղի մի քանի սմաւայ ընթացքում Անդրկովկասի ամբողջ Արեւելեան մասը՝ Արաքսից սկսած մինչև Կասպից Ծով, անվերադարձ կերպով ընկաւ անիշխանութեան գիրկը, միանդամայն արիւնի և սովի մատնելով ողջ աղլարնակութիւնը...

Ճակատի կողմից դաժան թշնամին, իսկ թիկունքից խարդախ հարեւանը մի որոշում միայն ունէին կարծես՝ բնաջնջել ևւ փոշխացնել հայութեան այդ մնացորդը ևւ:

Օղնութեան ևւ ոչ մի յոյս, դաշնակիցները շատ հեռու էին ևւ հայութեան մնացել էր միայն իր սեփական բազուկը, որի վերայ ապաւինել էր նա... ևւ նա կուում էր յանուն իր դոյութեան, յանուն իր հայրենիքի փրկութեան:

Բոլոր այդ կռիւները, մանաւանդ Արարատեան դաշտի, Սարգարապատի ևւ Ղարաքելիսէի՝ լի են զարմանալի հերոսական դրուադներով, որոնք վերջ ի վերջոյ ստիպեցին մեր թշնամուն հաշի առնել հայութեան ուժը ևւ ըստ այնմ վարել իր ռադմական ծրարիրը:

Այդ կռիւների մէջ բացառիկ տեղ են դրաւում ևւ Բազուի կռիւները, որոնք թէպէտ տեղի էին ունենում Հայաստանի սահմաններից մի քանի հարիւր կիլոմէտր հեռու տարածութեան վերայ, սակայն ունեցան բախտորոշ դեր Հայաստանի վերարերմամբ, շնորհիւ Բազուի կազմակերպւած ուժի, շնորհիւ Բազուի աշխարհագրական դիրքի ևւ շնորհիւ Բազուի բացառիկ բնական հարստութեան՝ նրա քարիւղի: Բազուի այդ դերի մասին է, որ կ'ուղէի կանդ առնել համառօտ կերպով:

Դեռ ևւս 1917 թւականի վերջերին, երբ սկսել էր դատարկել ռադմաճակատը ռուսական զօրքերից, Բազուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար ընկերները, խորը դիտակցութեամբ վայրկեանի ծանրութեան առջև, անհրաժեշտ գտան ի մի ամփոփել Բազուի բոլոր կարեւոր մեծ ևւ փոքր ուժերը ևւ դրանց հետ միասին կադմել Բազուի ազգային մարմինը, հակառակ նորա, որ Դաշնակցութիւնը ներկայացնում էր համարեա Բազուի ամբողջ կազմակերպւած հայութիւնը:

Այդ նպատակով տեղի ունեցած մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ կազմեց Բազուի Ազգային Պորհուրդը եօթ հոգուց, որի մէջ մբտան քաղաքի մէջ գտնւած բոլոր հասարակական հոսանքները՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չորս տեղ, Սացիալ Դեմ. ևւ Սոցիալիստ Յեղափա-

խական կուսակցութիւնների հայկականի հատուծները եւ Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը մէջն ունենալով նաեւ Բազուի այսպէս կոչւած դրամատիրական դասը սէկական ձայներով, սակայն Դաշնակցութիւնը ղիտաւորեալ կերպով հրամարեց իր մեծամասնութիւնից եւ մնաց երեք ձայնով, մի ձայնը զիջելով դրամատիրական դասի ներկայացուցչին, որը նույնպէս հայ ժողովրդական կուսակցութեան էր պատկանում: Ազգային Խորհուրդը հանդիսանում էր Բազուի Հայոց գերագոյն մարմինը, որի արտադրութեան պէտք է դուէին բոլոր այդ կուսակցութիւնների նիւթական եւ բարայական բովանդակութիւնը:

Որպէս զի ապագայում ներքին թիւրիմացութիւններ տեղի չունենան եւ մեծ կամ փոքր հոսանքների մէջ ձայների առթիւ տարածայնութիւններ առաջ չդան, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչների առաջարկով ընդունեց հետեւեալ կարեւոր որոշումը, որ Ազգային Խորհրդի մէջ բոլոր սկզբունքային խնդիրները անցնում են ոչ թէ ձայների առաւելութեամբ այլ միաձայնութեամբ: Ծնորհիւ այդ սկզբունքի, Բազուի Ազգային Խորհուրդը իր գոյութեան ամբողջ ընթացքին ներքեւ տարածայնութիւններ չունեցաւ եւ միահամուռ սիրով բոլորը լծւած իրենց աշխատանքին տարան իրենց պարտականութիւնը:

Բազուի Ազգային Խորհուրդի այդ ձեւի կազմակերպութեան շընորհիւ միանգամայն ընդմիշտ վերացան եւ ներքին մտայնութիւններ քաղաքի հայ ազգաբնակչութեան մէջ եւ բոլորը, կարելի է ասել անխրոթի կերպով, ենթարկեցին այդ պերագոյն մարմնի հեղինակութեան եւ հրահանգներին:

Բազուի Ազգային Խորհրդի զլխաւոր դերը կայանում էր նիւթապէս եւ ֆիզիքապէս նպաստել ռազմաճակատի գործին:

Դեռ եւս չէր կազմակերպուել Բազուի Ազգային Խորհուրդը, երբ Բազու էր ժամանել Համադասպը եւ կամաւորներ էր ցուցակադրում ռազմաճակատ տանելու համար: Ծնորհիւ այն ժամանակայ տրամադրութիւնների եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան աջակցութեան, Համադասպին յաջողեց մի քանի օրում ցուցակադրել մօտ երկու հազար կամաւորներ: Երբ Ազգային Խորհուրդը կազմեց, այդ բոլոր կամաւորների խնամքը իր վրայ վերցրեց, ամէն կերպ աշխատելով զինել եւ զգեստաւորել բոլորին:

Սակայն շնորհիւ նորա, որ յունւար ամսից սկսած հաղորդակցութեան դժերը բունեցին եւ Բազուն միանգամայն կտրուեց Թիֆլիզից ու Երևանից, անկարելի եղաւ այդ ուժերը դուրս բերել Բազուից եւ նրանք մնացին Բազուի մէջ: Բազու մնաց եւ նոր կազմակերպւած պահեստի զուկը:

Այսպիսով մօտ չորս հազար կամաւորներ, որոնք բոլորն էլ զինեցին Դաշնակցութեան զերագոյն ջանքերի շնորհիւ, փոխանակ դընալու ռազմաճակատ, ակամայից մնացին Բազուի մէջ:

Նոյն այդ ժամանակները փոքրիկ խմբակներով սկսեցին Բազու

Հասնել եւ այլ եւս Բազուից առաջ չկարողացան շարժել թուր այն հայ զինւորները, որոնք յատուկ կարգադրութեամբ գերմանական ռազմաճակատից հեռացել էին եւ պէտք է գնային տաճկական ճակատը:

Այդ զինւորները, որոնց թիւը հասնում էր մօտ չորս-հինգ հազարի, շնորհիւ նորա, որ չէին դտնուում կաղճակերպւած զօրամասերի մէջ, ապրում էին չափազանց ծանր վիճակ, ամէն օր սպասելով, որ ճանապարհը շուտով կը բացուի եւ իրենք հնարաւորութիւն կ'ունենան Բազուից անցնելու դէպի տաճկական ռազմաճակատը:

Այսպիսով Բազուի մօտ ուր-ինն հազարի չափ զինւած ուժեր էին կենտրոնացել, որոնք սակայն ռազմաճակատ չէին կարողանում անցնել, շնորհիւ նորա, որ Անդրկովկասի երկաթուղիները անցնում էին բացառապէս թաթարական շրջաններով եւ թաթար ղեկավարութիւնը, տաճիկների ռազմաճակատի պորժին աջակցելու նպատակով, միանգամայն փակել էր երկաթուղապիւծը հայ զինւած ուժերի եւ ընդհանրապէս երթևեկութեան համար:

Հակառակ նորա, որ այդ զինւած ուժերից Բազուի եւ շրջակայքի թաթարները մեծ երկիւղ ունէին, եւ դիտակցում էին որ իրենց համար մեծ չարիք են պատրաստում, այնուամենայնիւ ջլատելու համար ռազմաճակատի մեր պորժը, նրանք լաւադոյն համարեցին այդ վնասը կրելու միայն թէ Հայերը չուժեղանային ռազմաճակատի վերայ: Ծնորհիւ այս դրութեան Բազուի մէջ կազմւեց մի բռունցք, որը դերադոյն ճիւղեր էր թափում օր առաջ իջնելու ռազմաճակատ:

Բազուի մէջ եղած զանազան խնդիրները, որոնք անդադար աւելի ոճում էին Բազուի այդ ժամանակակայ հասարակական կեանքը, հետաքրքրում էին այնքան այդ զօրամասերին ինչպէս եւ Բազուի Ալդայիին թորհրդին, որքան նրանք առնչութիւն ունէին ռազմաճակատի հետ:

Նոյն այդ ժամանակները Բրեսդ-Լիդովսկիի մէջ կնքած Բուլշևիկներին անպատիւ եւ ամօթալի դաշնագիրը դերազանցապէս յուզել էր եւ Բազուի բուլշևիկներին, որոնք որոշ ուժ էին ներկայացնում Բազուի առանձնյատուկ պայմանների մէջ: Բազուի բուլշևիկները ոչ միայն դատարկեցում էին իրենց ընկերներին այդ ամօթալի պորժի համար այլ եւ բացարձակօրէն յայտարարում էին, որ իրենք չեն ընդունում այդ դաշնագիրը եւ որոշում ունէին ամէն կերպ դիմադրելու տաճիկների ներխուժման...

Գլխաւորապէս այդ հողի վերայ էր, որ հնարաւորութիւն ստեղծուեց միմեանց հետ պորժակցելու Բազուի մէջ եղած բոլոր տեսակի զինւորական եւ մարտական ուժերը, որոնք պատրաստութիւններ էին տեսնում օր առաջ շարժելու Բազուից:

Զուր անցան Բազուի Ալդայիին թորհրդի ջանքերը համոզելու Բազուի եւ Գանձակի ղեկավար թաթարներին, որ նրանք հրաժարեն իրենց սխալ քաղաքականութիւնից եւ արդիւններ չյարուցանեն, որ Բազուն դատարկի այդ ուժերից եւ իրենք ազատեն վտանգաւոր

բոռուցքից: Նոքա ոչ միայն մնացին անդրդեւելի այլ դարձան անհան-
դուրժելի մանաւանդ Շամբորի դէպքերից յետոյ, երբ ջախջախել էին
ադէպի տունն՝ վերադարձող ուսուսական զորամասերը եւ իրենց լաւա-
դոյն կերպով զինեալ էին համարուած:

Գանձակում կաղձաւած թաթարական զորամասերը Ձիաթխանովի
ղեկավարութեամբ շարժւեց դէպի Բաղու, որին պիտի միանային մի
քանի վրացական զորամասեր: Մինչ Ձիաթխանովը Գիւրղամիր կա-
յարանում իր զորամասերը կարդի էր բերում եւ սպասում էր նրանց
թիւը հասցնել մինչև եւ հինգ հազարի եւ այդ մասին հեռագրում էր
Թիֆլիզի Մէյմի որոշ անհատներին, Բաղուի մէջ եղած թաթարները
շարժւեցին մարտի 19ին եւ չորս օր տեւող սոսկալի կռիւներից յետոյ,
որը արժեցաւ թաթարներին աւելի քան երեք հազար մարդու կեանք,
թաթարները պարտուեցին, անկարող լինելով ի չիք դարձնելու Բա-
ղուի մէջ կուտակւած ուժերը:

Շնորհիւ այդ դրութեան Բաղուի ուժերը դարձան աւելի սպառ-
նալից եւ աւելի մեծ համարձակութիւն ստանալով, որոշեցին քանդակ,
քաքաղական արգելիչ բոլոր պատնէշները եւ իջնել դէպի հարաւ
փրկելու այն կացութիւնը, որին մասնելու էր Անդրկովկասը թուր-
քերի ներխուժման շնորհիւ:

Գործը ծանր էր եւ պահանջում էր զինական ու զինւորական լուրջ
պատրաստութիւններ, որին լծւեցին Բաղուի մէջ եղած զեկավար
տարբերը:

Պարսկական ռազմաճակատից ուսուսական զորամասերը քաշւելուց
յետոյ մերկացել էր Բաղդադի անդլիական ռազմաճակատի աջ թեւը
եւ վտանգի մէջ էր այդ զորամասը, իսկ անդլիացիք խոշոր զորամա-
սեր չունէին փոխարինելու համար ուսուսների թափուր թողած վայ-
րերը:

Այդ դրութիւնը փրկելու համար Բաղդադի անդլիական հրամա-
նատարութիւնը գործի է դնում մի քանի կարող սպաներ փոքրիկ զօ-
րամասերով, որոնք յարաբերութեան մէջ պիտի մտնէին Պարսկաս-
տանում գտնւած զանազան ցեղախմբերի հետ, պիտի կազմակերպե-
ին դրանց եւ գործադրէին, համաձայն եղած պահանջի, տաճիկների
զանազան շարժումների ժամանակ: Աւելի լայն ծրարդով Բաղդադից
որոշ զորամասով շարժուած էր զենեքալ Դունստէրվիլը, որի վերայ
դրւած էր երկու կարեւոր պարտականութիւն՝ առաջին, վերականգ-
նել Բաղու-Բաղդադ ռազմագիծը, ապահովելու համար Բաղդադի
զօրամասի աջ թեւը, եւ երկրորդ, ինչպէս յայտնում էր զենեքալ
Դունստէրվիլը իր դրքի մէջ, հետեւեալն էր. «Գլխաւոր հարցերից մէ-
կը, որ դեռ եւս ընդհանուր պատերազմից առաջ մեծ եւ խորը չըմ-
տութեամբ նախորոշել էին Գերմանացիները իրենց համաշխարհային
պերիշխանութիւնը իրականացնելու համար, դա Փոքր Ասիայի տի-
րապետութիւնն էր, որտեղից պէտք է թափանցէին Ասիայի խորքերը
Բերլին-Բաղդադ երկաթուղագծով:

«Երբ 1917 թ. մարտին Բաղդադը զրաւեցին Անդլիացիները եւ

նրա վերագրւումը թուրքերի կողմից անհաւանական դարձաւ, Գերմանացիները ստիպւած էին փոխել իրենց նախկին ծրագիրը եւ Ասիայի խորքերը թափանցելու համար ընտրեցին նոր ուղղութիւն՝ աւելի հիւսիսային կողմից, այսինքն Բերլին-Բազու-Բուխարա:

Պարզ էր, որ այդ վերջին գործակերպի շնորհիւ Անդրկովկասը, Բազուի կարեւոր դեր սխտի խաղային, այդ խոյ պատճառով իմ վերայ գրած պարտականութեան նպատակը կայանում էր նրանում որ այդ շրջանում արգելք հանդիսանայի քուրճիքի եւ Գերմանացիների շարժումներին:

Այլ անդամներ իր զբոյժ մէջ Գունստէրփելը յիշատակում է եւ Բազուի նաւթի մասին, որից չպէտք է քոյլ տային Գերմանացիներին օգտելու:

Գաշնակիցներին այս միակ պետութիւնն էր, որ իրենց արեւելեան տիրապետութիւնը չվտանգելու համար, շարժւում էր դէպի Բազու եւ դեռ եւս ապրիլ ամսից Բազուի Ալզային Պորհուրը յարաբերութիւնների մէջ էր մտել եւ ջնակցում էր նրանց Բազու մտնելուն:

Այսպիսով շնորհիւ պատերազմական գործողութիւնների Բազուն դառնում էր ընդհանուր պատերազմի կարեւոր վայրերից մէկը, սակայն իւրաքանչիւր ուժ հետապնդում էր իր քաղաքական յատուկ նպատակները:

Բազուի մէջ դառնում ուժերի ձգտումների մասին արդէն առիթ ունեցանք խօսելու, անդլիական զօրաւորը պարզեց իր կառավարութեան նպատակները, Գերմանացիները յատուկ պահանջներ ունէին, որոնք մտքընէին Բրեսլ-Լիդովսկի պայմանագրութեան մէջ, ներանց համար կարեւոր խնդիրը Բազուի նաւթն էր, որովհետեւ ասանց նաւթի չէին կարողանում զարգացնել պատերազմական գործողութիւնները, ապաղայ կատաստրոֆից փրկելու համար նրանց պէտք էր նաւթ եւ անհրաժեշտ էր նրանց օր առօր հասնել «նաւթի քաղաքին», ինչպէս իրենք էին իրենց գրութիւնների մէջ անւանում Բազուին:

Եւ որովհետեւ Գերմանացիները անկարող էին որոշ ուժեր բաժին հանել Անդրկովկասի եւ Բազուի համար, այդ դերը պէտք է կատարէին տաճիկները օր առաջ վերցնելով Բազուն: Տաճիկները բացի այդ բոլորից ունէին եւ իրենց ուրոյն շահերը, այդ ժամանակ Միտասարգ Բուրքերի եւ ընդհանրապէս տաճիկների մէջ համաթուրանական դադափարներն էին դերիչխում: Օպոստոսի հինդին, երբ տաճիկները պարտւեցին Բազուի պատճիքի տակ եւ փախան, նրանց թողած դինւորական բոլոր հրամանագրերի մէջ ինչպէս եւ սպանելի ու զինուորների անհատական նամակների մէջ միմիայն այդ միտքն էր արժարժւում, որ «նմք գալիս ենք Թուրքիայից միտղմելու մնաց հետ Ադրբեյջանի Թաքարին, Սարքերին, Ալամաներին եւ ստեղծելու մի նոր եւ մեծ պետութիւն, որից պիտի սարսի ստրոյգ ուղիստիքը, սա երկու չէ այլ յրակամութիւն»:

Բազուն գրաւելով, նրանք մեծ հնարաւորութիւններ կ'ունենան ինչ հեշտութեամբ թափանցելու Սարթեղի եւ ապա Աղւանների երկիրները: Տեւակա՞ն կը լինէր այդպիսի մի պետութիւն, դա էական խնդիր չէ, փաստ է, որ նրանք ողևորւած էին այդ դաղափարով եւ ղեկավար ուժը այդ ժամանակ այն էր — ստեղծել մի մեծ եւ լայնատարած պետութիւն, իսկ դրան հասնելու համար նրանց պէտք էր օր առաջ գրաւել Բազուն:

Երբ տաճկական զորամասերին դաւադրօրէն յանձնեցին Ղարսի բանալիները եւ նրանք անարդեւ կերպով իջան Հայաստանի սիրտը, դիտակցեցին, որ հեշտութեամբ չր պիտի կարողանան առաջ շարժուել, որ հայութիւնը որոշել էր թանկ ծախել իր կեանքը...:

Ղարաքիյիսայի, Բալ-Ապարանի եւ Սարդարապատի տակ Հայերի ցոյց տւած դիմադրութիւնը բերեց նրանց այն համոզման, որ լաւագոյնը կը լինէր, եթէ օր առաջ տպահոյժէին իրենց թիկունքը կէյունիսի չորսին Բաթումի պայմանագրով տաճիկները ընդունեցին կան երկաթուղայօժերը, Հայաստանի մայրաքաղաքից 7 կիլոմետր հեռւայն յեղոթացնելու համար, նրանք իրենց ձեռքին պահեցին Հայկահայաստանի Անկախութիւնը, սակայն Հայկական ուժերին միանդառու դրեցին իրենց թնդանօթները եւ համաձայն դաշնագրի Հայաստանի հողի վերայով շարժեցին իրենց զօրքը դէպի Բազուն: Եւ յունիսի 5ին էր, որ Քիւրդամիր կայարանի մօտերը տեղի ունեցաւ առաջին ընդհարումը Բազուի զօրքերի եւ թուրքական առաջաւոր ուժերի միջեւ:

Թէպէտ թուրք հրապարակագրութիւնը ընդհանրապէս սովորութիւն չունի երեւան հանելու իր կատաւարութեան որոշ մտադրութիւնները, սակայն այդ ժամանակները զտնւեցին համարձակ եւ յանդուդն հրապարակասաններ, որոնք յայտարարեցին, թէ Հայաստանի խնդրի վերջնական լուծումը կտփուած է Բազուից, երբ կը գրուինք Բազուն, կը լուծենք եւ Հայաստանի հարցը...:

Տաճիկները սասիճանաբար կարողացան կենտրոնացնել Բազուի ճակատի վերայ աւելի քան 12000 կուռղ ուժեր. Հակառակ այդ ուժերի ղերակայութեան, այնուամենայնիւ Բազուի զորամասերը փոփոխակի յաջողութեամբ կարողացան դիմադրել տաճիկներին եւ մինչեւ անդամ օգոստոսի 5ին մեծ ջարդ տւեցին նրանց. սակայն Բազուն կարւած լինելով բոլոր կողմերից, ընկած զինուորներին անկարելի էր լինում փոխարինել թարմ ուժերով, այնուամենայնիւ Բազուի զորամասերը կռիւր շարունակում էին այն խորը դիտակցութեամբ, որ իր ամէն մի օրւայ դիմադրութիւնը մի օրով երկարեցնում է Հայաստանի գոյութիւնը:

Թէպէտ օգոստոսի մէջ Բազու մտան անգլիական ուժերը, սակայն նրանք թուով քիչ էին եւ քաղաքը հնար եղաւ պաշտպանել մինչեւ սեպտեմբերի 14 - 15ը:

Բազուն ընկաւ, սակայն չազատեցին տաճիկներէ ձեռքերը, նը-

րանք Բազուն քաղաքում համար պէտք էին զգուժ միանալ եւ լեռնականների հետ եւ Պետրոպոլի տակ էր, որ նորից հանդիպեցին Բազուից հեռացած ուժերին եւ վերսկսած կռիւր տեւեց մինչեւ նոյեմբերի 7ը, այսինքն եօթն օր աւելի Մուսղրոսի դաշնագրից, երբ Տաճկաստանը ծունկի եկած, միանդամայն մոռանալով իր թուրանական ծրագիրը, ստիպւած եղաւ ընդունելու դաշնակիցների բոլոր պայմանները:

Հայաստանի դոյուքինը ասպառուլած էր շնորհիւ իր լաւալի, դաւակների սրբազան արիւնին...

Փա՛ռք ընկածներին:

Մեր կոպերը արտասուքի տեղ գարհուրանք է որ կ'արտահոսեն...
 Եւ մեր մոխիրին հուրը հորիզոնին մէջ քշնամիին մօտալուտ մահը
 կը ծամուցանէ,
 Գիտես որ ամէն հերոս մեր վրէժին համար է որ կը ծնի,
 Եւ ամէն ազնուագարմ գոհ մեր սիրոյն համար կ'ոգեվարի...:
 Հրաշագեղ Վասպուրականին եւ հպարտ Կարինին ու ըմբոստ
 Զէյթունին ու Սասունին,
 Բովանդակ ցասումը մեր աչքերուն մէջէն է որ ձեր բազուկները
 շարժել կուտայ...:

«Հողեվարքի եւ Յոյսի Զահեր»

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Մ Ա Յ Ի Ս 28

ԵՒ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Դ Ա Տ Ը

«Մայիս 28» պատկանն եղաւ «Հայկական Դատքին», որուն համար միլիոնաւոր դոկեր տուաւ մեր ժողովուրդը:

1918-20՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ազատ եւ անկախ կառավարութեան օրով հայ ժողովուրդը ա՛յն հաւատքն ունեցաւ թէ այլեւս լուծուած է «Հայոց Հարց»ը եւ ընդ միշտ վերջ դրած՝ ցեղին տհաւոր երկունքը:

Յոյսի եւ հաւատքի այդ խանդավառ շրջանը երկար չտեսցաւ: Երեսուն ամսուան կարճատեւ բայց կենսուրախ կեանք մը միայն ապրեցաւ ազատ Հայաստանը, որմէ վերջ Հայութիւնը կրկին զըրկունցաւ անկախութենէն եւ դարձաւ «հայամաթլոս»:

Ու այսօր Հայոց Հարցը, որ «Մայիս 28»ով լուծուած կը կարծուէր, դարձած է կենդանի Դատ մը, սպասելով իր վերջնական լուծումին: Ու Հ. Յ. Դանակցութիւնը, որ իր կէս դարու դոյութիւնը արդարացուցած է այդ Դատին ընծայած նուիրումով, այսօր եւս այդ Դատին տէր եւ պաշտպան կանդնած է ու իր դերադոյն ճիշդ կը թափէ՝ ազատ եւ անկախ հայրենիք մը ապահովելու համար Հայութեան:

Շատ հին է Հայկական Դատի պատմութիւնը: Այդ Դատը սկսած է այն թուականէն, երբ կիլիկեան բերդերուն մէջ վերջնականապէս կորսնցուցինք մեր անկախութիւնը (1375): Լեւոն Ե. Լուսինեան, մեր վերջին թագաւորը, Եւրոպայի դռները ծեծեց այն ատեն, խաւամութեան դէմ նոր խաչակրութեան մը ծրագիր կազմեց, սակայն իր ջանքերը ի դերեւ անցան եւ Հայկական թագաւորութիւնը երբեք կարելի չեղաւ վերականգնել: Հայաստանն ու Կիլիկիան բաժան բաժան եղան օտար ազգերու միջեւ եւ Հայութիւնը ցրուեցաւ չորս հովերուն:

Անկէ վերջ, անկախութեան դադափարը վառ մնաց միշտ հպատակ Հայերու սրտին մէջ: Սակայն դարերու ընթացքին ոեւէ ձեռնարկ չեղաւ անկախ հայրենիք մը ստեղծելու համար: Չենք խօսիր ժէ. դարուն վերջերը եւ ժԸ.ի սկիզբները Իսրայէլ Օրիի կատարած դիմումներուն մասին, ամենայն Հայոց Յակոբ կաթողիկոսի եւ Ղարաբաղի մելիքներու նախաձեռնութեամբ: Ո՛չ ա՛լ՝ Յովսէփ Եմինի

(1726—1809) կազմած ծրագրերնեցուն վրայ: 1722ին Պետրոս Մեծի ծրագրած արշավանքը դէպի Կովկաս վերարժարձեց անկախութեան յոյսերը աղատատենէ Հայութեան սրտին մէջ: Ղարաբաղն ու Սիւնիքը ապստամբեցան. Դաւիթ բէկի հերոսութիւնները սարսափի ենթարկեցին թշնամին: Ռուսական օգնութիւնը չհասաւ: Արտաքին միջամտութեան յոյսը անգամ մը եւս կորսուեցաւ: Նոյն յուսախարութիւնը Եկատերինա Բ.ի օրոյ: Փոխանակ աղատութեան, Հայերուն բաժին ինկաւ դաղթը դէպի Ռուսիա:

Նման խանդավառութեան օրեր ասրեցաւ Հայութիւնը 1826—28ին, երբ Ռուսիա Պարսկաստանէն դրաւեց կովկասեան Հայաստանը: Երեսն Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսը դուրսն անցած էր ապստամբ Հայութեան: Թափուած արիւնը ապարդիւն անցաւ. Հայաստան բրտնակալ միայն փոխեց:

ԺԹ. դարը հաւաքը յեղաշրջում առաջ բերաւ օսմանեան կայսրութեան մէջ: Պաշտանեան ազգերը հետզհետէ թօթափեցին սուլթաններու բռնապետական լուծը, աջակցութեամբ մեծ պետութեանց եւ անկախ պետութիւններ կազմեցին:

Այս երևոյթը չէին կրնար անտեսել Հայերը, որոնք կը կեղեքուէին մանաւորապէս ծանօթ վեց նահանգներուն մէջ: Պոլսոյ մէջ շրուաւորեալներու եւ շխաւարեալներու պայքարոյ սկսաւ դարթօնքի շրջանը: Օսմանեան պետութիւնը վախնալոյ քրիստոնեայ հրպատակները ձեռքէ հանելէ, ծրարեց բարենորոգումներ մտցնել կայսրութեան մէջ: Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ, 1839ին Քէչիտ փայտի խորհուրդոյ հրատարակեց Թափախապք. Կիւրհանէի Խաքքը Հիւմայունը:

Յրիմի պատերազմէն (1854—55) վերջ, օսմանեան կայսրութիւնը առաջին անգամ է որ կը ստորագրէր միջազգային դաշնագրի մը տակ (Փարիզ 1856): Այս առթիւ սուլթան Մէճիտ հրատարակեց 1856 փետր. 6/18ի ծանօթ Խաքքը հիւմայունը, որոյ իր հպատակներուն կը շնորհէր ապահովութիւն կեանքի, պատուի ու դոյքի, հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ, անխտիր բնդունելութիւն վարչական եւ գինուորական պաշտօններու մէջ, աղատութիւն կրօնքի եւ ուսման, դատարաններու մէջ վիճալութեան աղատութիւն եւայլն:

Այս բոլոր խոստումները մնացին մեռեալ տան: Միայն թէ 1860ին Հայերուն շնորհուեցաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ նոր ուղի մը բացաւ Թուրքիոյ Հայութեան առջեւ: Պոլսոյ սկսաւ դրադիլ դաւառով: Հարստահարութեանց եւ կեղեքումներու արձազանցը հնչեց Ազգային Ժողովէն ներս եւ հետզհետէ ձեւ ու կերպարանք ըստացաւ «Հայկական Դատար»: Հայութիւնը սկսաւ մտածել իր «աղատութեան» մասին, մանաւանդ երբ Յրիմեան Հայրիկ բազմեցաւ Պոլսոյ պատրիարքական աթոսին վրայ: Փարիզ ուսած խումբ մը մտաւորական երիտասարդներ ստաջամարտիկի դեր կատարեցին Թրքահայ վերածնունդին մէջ:

Մինչ այս մինչ այն վրայ հասաւ 1876—77ի սուսեթուրք պատե-

րազմը, որ յանգեցաւ Սան-Սթէֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագիրներուն (1878): «Հայկական Դատը» շնորհիւ այդ դաշնագիրներուն ստացաւ միջազգային հանդամանք (16րդ եւ 61րդ յօդուած):

Այն ատեն «Հայկական Դատ» կը նշանակէր պարզապէս «բարե-նորոգում» Հայարեանակ նահանգներուն մէջ: Բարենորոգումներ՝ որոնք նախապէս խոստացուած էին արդէն Սուլթան Մէճիտի 1839ի եւ 1856ի նաքթը Հիւսայուններու մտրոզը օսմանեան կայսրութեան համար: Հայերը ուրեմն պարզապէս կը պահանջէին «կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն», ո՛չ աւելի: Անկախ ու ազատ Հայաստանի խօսքը չկար բնաւ:

Պայը Ալին ինք իսկ համաձայն էր նման Դատի մը ստեղծումին: Երբ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքը կը տեսակցէր ուս յաղթական բանակին հրամանատար մեծ-դուքս Նիքոլա Նիքոլայեւիչի հետ, կամ երբ Պրիմեան Հայրիկի պատուիրակութիւնը կ'այցելէր Եւրոպայի գլխաւոր մայրաքաղաքներն ու կը ներկայանար Պերլինի վեհաժողովին, օսմանեան կառավարութեան հաւանութեամբն էր: Թուրքերը դարձուած ուստական յաղթանակէն եւ վախճալով որ Հայկական Դատի մը Ռուսերուն կողմէ ստեղծուած կրնայ առիթ դառնայ հիւսիսի հօր թշնամիին տեսական սոսնձութեանց Թուրքիոյ Հայարեանակ հողամասերուն վրայ, իրենք ուղեցին մէջտեղ դնել «բարենորոգմանց» մտադիր մը, հովանաւորութեամբ դաշնագիր մեծ պետութեանց (եւ ոչ թէ միայն Ռուսիոյ):

Այս ձեւով ուստական մղձաւանջը կ'անհետանար, իսկ պետութեանց հաւաքական երաշխաւորութիւնը կը նշանակէր խնդիրը ընդ-միշտ թաղել: Սուլթան Համիտի կառավարութիւնը իրրեւ ճարտիկ լարախաղաց՝ դիւրութեամբ պիտի կրնար ի նպաստ իրեն օգտապօր-ծել մեծ պետութեանց մրցակցութիւնը:

Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը մեռեալ ծնած երախայ մըն էր արդէն, քանի որ նախ քան դաշնագրին կնքումը (13 յուլիս 1878), Անգլիա դադանի համաձայնագրով մը (4 յուլիս 1878) Թուրքիայէն կը խլէր Կիպրոս կղզին, սպիտակաբան կարեւոր կէտ մը դէպի Հնդկաստան տանող բրիտանական կայսերական ճամբաներուն վրայ: Ու երբ Անգլիան իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէր Թուրքիան՝ դայն պաշտպանելու համար ընդդէմ Ռուսիոյ, աքէւս Հայկական Դատի մասին խօսք կարելի չէր ընել:

Ամբողջ տասը տարի, երկրի մէջ թէ արտասահման, կարգ մը Հայրենասէր Հայեր 61րդ յօդուածի զործադրութիւնը պահանջելու հետամուտ եղան՝ խաղաղ միջոցներով — դրականութեամբ: Իրենց բոլոր ջանքերը անցան ի դուր: Զայն բարբառոյ յանապատի: Խոստացուած բարենորոգումները զործադրութեան սկզբնաւորութիւն անգամ չունեցան: Ու երաշխաւոր մեծ պետութիւններէն ոչ մէկը մտքէն անցուց հաշիւ պահանջել Պայը Ալին: Իսկ յետագային երբ դանաղան առիթներով Հայկական Հարցը մէջտեղ կը դրուէր, մեծ պետութիւններէն իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր շահերուն պատրուակ

կը ծառայեցնէր Հայ արիւնը, որ սակարկութեան նիւթ դարձաւ մինչեւ վերջը:

Ութսունական թուականներուն Հայ մտաւորականութեան ծոցէն ելան մարդիկ, որոնք ուղեցին կազմակերպուած աշխատանքի լծուիլ՝ Հայկական Դատը Հետապնդելու համար: Արժենականներու եւ Հընչակեաններու ծնունդը այս դադափարէն կը բխէր: Հայ մտաւորականութիւնը — մանաւանդ դաւառի մէջ եւ թուրքեւուս սահմանէն անդին — սկսաւ բժրոնել թէ աղլի մը աղատութիւնը կարելի չէ դրահանութեամբ ձեռք բերել, այլ արիւնով:

Այս ձեւով Հայկական Դատի հետապնդումը խաղաղ միջոցներէ դուրս ելլելով մտաւ յնդամիտական-դաւադարկան փուլի մէջ:

1890ին հիմը դրուեցաւ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութեան», այսօրուան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որուն հրապարակ հանած առաջին կոչը ուղղուած էր բոլոր Հայերուն եւ կը սկսէր հետեւեալ տողերով.

«Այսօր Հայոց Հարցը մոր շրջանի մէջ է մտնում: Դարերից ի վեր ստրուկ թիրքահայաստանը ազատութիւն է պահանջում:

«Հայը, որ դեռ երէկ շիմֆը ծած Եւրոպայից օգնութիւն էր աղերսում, այսօր համոզուելով, որ օտարի վրայ դրած յոյսը ցնորֆ է, վճռել է իր ձեռքով պաշտպանել իր իրաւունքը, իր կայքը, պատիւը, բնտանիքը...»

Ուրեմն 48 տարի առաջ Դաշնակցութիւնը շեշտակի կերպով հրապարակ նետեց «Թիրքահայաստանի ազատութեան» պահանջը: «Հայոց Հարցը» իր հասկացողութեամբ կը նշանակէր «Թիւրքահայաստանի ազատութիւնը»:

Դաշնակցութեան հիմնադիրները իբրեւ իրատես եւ դործնական մարդիկ, ցնորք կը նկատէին օտարին վրայ դրուած յոյսը: Անոնք կը հրաւիրէին հայութեան բոլոր դասակարգերը, «կանոնել մի դրօշակի տակ»: Ու ամենէն առաջ երիտասարդները, «միշտ եւ ամէն տեղ վսեմ դադափարների պաշտպաններ», ալեկարդ ծերունիները՝ ողբերու իրենց զաւակները եւ օչնելու անոնց իրենց բաղձմանայ փորձառութեամբ, հարուստները, որպէսզի բանան իրենց քսակները զոյնք հայթայթելու ժողովրդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց է արել թշնամու դէմ», հայ կինը, որպէսզի «օղի ներշնչէ դործի մէջ», եւ հայ հողեւորականը, որպէսզի օրհնէ «ազատութեան զինուորներին...»:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբողջ դադափարարանութիւնը խտացուած է իր անդրանիկ «Մանիֆեստ»ին մէջ. եւ ի պատիւ իրեն պէտք է ըսել թէ առաջին օրէն մինչեւ մեր օրերը ամբողջ կէս դար անիկա հաւատարիմ մնացած է իր դաւանանքին, եւ երբեք չէ մեղանշած իր հիմնական սկզբունքներուն դէմ:

Ինչպէս 1890ին, նոյնպէս ալ 1938ին անիկա իր ուսերուն վրայ առած է «Հայոց Հարցի» իրադործման ամբողջ ծանրութիւնը: Ինչպէս 1890ին, նոյնպէս ալ այսօր, անիկա «միացեալ ճակատ» կը քա-

բողէ, Հայութեան բոլոր դասակարգերուն «մի դրօշակի տակ» կանոնիլը կը պահանջէ, յանուն այս տառապակոծ ժողովուրդի վերջնական պատառութեան:

«Հայկական Դատը» սկսած էր զբարենորոգումներն պահանջով: Յեղափոխական կուսակցութիւնները իրրեւ անմիջական ծրագիր կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութիւն կը հետապնդէին, անկախ Հայաստանը նկատելով իրրեւ հեռաւոր ծրագիր: Բարենորոգումները կը նկատուէին առաջին հանգրուանը՝ հասնելու իրական ազատութեան: Արդէն մեր ժողովուրդը շտ հին օրերէ ի վեր երգած է ազատ Հայրենիք՝ իսկ իննսունական թուականներէն սկսեալ մեր յեղափոխական բոլոր երկերուն մէջ ազատ Հայկական պետութեան մը պահանջը ակներեւ կը տեսնուի, առանց բառերը ծածմանելու:

Հայկական Դատի հետապնդումը տեղի ունեցաւ երկու ճակատի վրայ, երկրին մէջ ռազմական-յեղափոխական միջոցներով, արտասահմանի մէջ քաղաքական-գիււանդութեան խողովակով:

Ինչպէս իր առաջին «Մանիֆեստ»էն ալ կ'երևի, Դաշնակցութիւնը երկրի մէջ կը հետապնդէր յեղափոխական կորիզներու կազմութիւնը եւ ժողովուրդին դիմումը: Հայ Ֆէտայիներու հերոսական կոչումները խոր տպաւորութիւն ձգեցին անոնց դործունէութեան շրջանակներուն մէջ եւ անկէ դուրս, նոյնիսկ առասպելներ հիւսուեցան անոնց սնունդներուն շուրջ: «Կեանք»-ը դադարած էր այլեւս ստրուկ ըլլալէ եւ դէնքին փարած լեռ կը բարձրանար իր արեան դնով ազատութիւն ձեռք բերելու համար:

Դժբախտաբար Դաշնակցութեան հիմնական քաղաքականութեան երկրորդ կէտը՝ ազգին բոլոր տարրերուն միացումը՝ չիրականացաւ: Դարերու պերտութիւնը Հայ ժողովուրդին մէջ ստեղծած էր ստրկամիտ նոկերանութիւն մը, որ կործանաբար դեր խաղաց մեր ազատագրական պատմութեան մէջ: Ետ քիչ բնութեալներ միայն համախմբուեցան Հայութեան ծոցէն ծնած եւ անոր ամէնէն հարազատ սրբանուններուն թարգմանը հանդիսացող կուսակցութեան շուրջ: Ժողովուրդին դիմումն ալ չիրականացաւ՝ դրամական միջոցներու անբաւարարութեան եւ համիտեան բռնապետական վարչաձեւին ներկայացուցած տարապայման արդելքներուն պատճառաւ: Տրուած պայմաններուն մէջ, կարելի չէր աւելին ընել:

Արտաքին ճակատին վրայ, Հայկական դատը հետապնդուեցաւ պարբերաբար Եւրոպայի հանրային կարծիքին առջև ներկայացնելով Թրքահայաստանի կացութիւնը, մասնաւորաբար 1895-96ի ջարդերէն վերջ, Ծրանսայի եւ Անգլիոյ խորհրդարաններուն առջև հեղինակաւոր դէմքերու միջոցաւ արժարժելով Հայկական հարցը եւ ընկերավարական Միջազգայինի ժողովներուն՝ առջև հանելով Հայկական պահանջները:

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւնով նոր փուլի մը մէջ մտաւ Հայկական Դատը: Դաշնակցութիւնը, որ Եւրոպայի մէջ զործակցած էր Երիտասարդ Թուրքերուն՝ Սահմանադրական վարչաձեւ հաստատ-

տելու համար, պահ մը օրինաւոր կուսակցութիւն դարձաւ Թուրքիոյ մէջ եւ դադրեցուց յեղափոխական-դաւադրական գործունէութիւնը:

Պալքանեան պատերազմէն վերջ, երբ օսմանեան կայսրութիւնը կորսնցուց իր եւրոպական հողամասերը Թրակիայէն մինչեւ Ադրիական ծով, հայկական բարենորոգումներու հարցը կրկին մէջտեղ դրուեցաւ, վեց մեծ պետութեանց պահանջով: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը իր կողմէ փոխանորդ նշանակեց Պօղոս Նուպարը, որ Այդուային Պատուիրակութիւն» մը կազմեց Թրքահայ դատը հետապնդելու համար:

Թուրքիոյ մէջ Հայկական Դատը (բարենորոգումներ) իրականացած կը թուէր 1914ի սկիզբը, երբ համաձայնութիւն դոյացաւ վեց նահանգները բաժնելու երկու վարչական շրջանակի, իւրաքանչիւրին համար նշանակելով եւրոպացի չէղոք մարդպան մը, Հոֆ՝ Վաստուրականի, Վէսթէնէնկ՝ Բարձր-Հայքի շրջանին համար: Երբ պատերազմ յայտարարուեցաւ, Հոֆ, որ Վան դացած էր, ետ կանչուեցաւ եւ այդ ծրագիրն ալ արեան մէջ խեղդուեցաւ:

Տարի չանցած, 1915ի Մեծ Եղեռնը արմատախիլ ըրաւ Թրքահայ ժողովուրդը: Յեղափոխութեան ցանած սերմերուն շնորհիւ, կարող մը շրջաններ — Վան, Շապին Դարահիսար, Եղեսիա, Մուսա լեւ, Յընտրճազ — հերոսաբար դիմադրեցին թուրք զօրքին դէմ եւ հայութեան պատիւը մասամբ փրկեցին:

Սակայն Հայկական Դատին համար վճռական եւ օրհասական կոհիւնները մղուեցան կովկասեան ճակատին վրայ: Հայ ժողովուրդը, ղեկավարութեամբ Դաշնակցութեան, կամաւորական դունդեր կազմեց եւ մանաւանդ բոլշեւիկեան յեղափոխութենէն վերջ երբ մինակ մնաց թուրք բանակին հետ դէմ դիմաց, հերոսաբար կուռեցաւ: Ի վերջոյ 1918 Մայիս 22-29ի կոհիւններուն մէջ յաղթական Հայ զինուորը յաջողեցաւ պարտադրել դարաւոր թշնամին, որ ճանչնայ անկախ Հայաստանի մը դոյուլութիւնը:

Դարերու երազը վերջապէս իրականացած էր:

Հայ ժողովուրդին կէսը ողջակէզ ըլլալէն վերջ ազատութեան խորանին վրայ, միւս կէսը կը տիրանար անկախ հայրենիքի:

Այս ազատութիւնը երկար չտեւեց: Այսօր տասնեւութ տարիէ ի վեր անկախ Հայաստան չկայ այլեւս: Թրքահայաստանը պարսպուած է Հայքի: Հայ ժողովուրդի զաւակները ցրուած են ի սիիւստ աշխարհի: Մինչեւ հարաւային Ամերիկա հայկական հոծ դաղուլթներ կադմուած են եւ քանի տարիները կը սահին, Հայ ժողովուրդը այնքան կը հեռանայ իր հայրենի երկրէն:

Տասնեւութ տարիէ ի վեր կրկին օրակարգի վրայ է «Հայկական Դատը»: Պայմանները փոխուած են հիմա: Այլեւս չկայ Թրքահայաստան — Երկիր: Մեր ոտքին տակ հող չունինք՝ յեղափոխական միջոցներով արժեքնելու համար մեր պահանջները: Անցած են այլեւս մեր Յեղափոխութեան հերոսական օրերը: Փոխուած են նաեւ կոհի գէնքերը: Հսկայ յեղաշրջում կատարուած է աշխարհի վրայ:

ԱՂԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(ՄԱՅԻՍ 28Ի ՔՍԱՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

Ուղիղ քսան տարի առաջ, 1918 թ. Մայիս 28ին, Արեւելքի երկնակամարի վրայ մի փոքրիկ, բայց լուսաշող աստղ ծաղեցաւ: Ողորոջ հայ Հայրենիքի, ստեղծադործ հայ Ժողովուրդի ազատութեան աստղիկն էր այդ: Ալեհեր Մասիսի ստորոտին, Հայոց Աշխարհի յաւէտ բարախուն սրտի մէջ իսկ՝ լայնատարած Այրարատեան Դաշտի կենտրոնում՝ Հայաստանի Հանրապետութեան, մեր նուիրական երկրի ու Ժողովուրդի ազատ եւ անկախ պետականութեան շէնքը բարձրացաւ Մայիս 28ին:

Սերունդներ սերունդների ետեւից երազել էին այդ օրը: Սիրունդներ սերունդների ետեւից պայքարել էին՝ վերանուաճելու համար Հայ Ժողովուրդի ազատ ու անկախ ապրելու անկապտելի իրաւունքը: Բանաստեղծն իր մարդարէաշունչ երգերով, հրապարակադիրն իր խիզախ քարոզչութեամբ, մտաւորականն անձնուէր պատրաստակամութեամբ, յեղափոխականն իր ազատաշունչ խօսքով ու կուռ կամքով, աշխատաւորը հատու մատներով, Հայ Ժողովուրդն իր անսասան վճռականութեամբ — մէն մինն իր մարդի մէջ, ամէնը միասին հայ մտքի ու ձեռքի անդաստանում — բոլորանուէր սպասարկունքը եղան Հայ Ազատամարտի սրբազան տաճարի: Ե՛տ աւելին: Հաղարաւոր լաւերը, բիւրաւոր ընտրելագոյնները կամովին ողջակէզ բերին իրենց անձը՝ Ազատութեան նուիրական սեղանի վրայ:

Ու պիտի գայ հանուր կեանքի արշալոյսը վառ հագած,
Հագա՛ր հագար լուսապայծառ հոգիներով փառագած,
Ու երկնաեաս քս բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժըպիտ իր շողերը պիտի ժըպտամ առաջին:

Այսպէս էր երգել սրտաբուր, նոր Ժամանակների Հայոց մեծ բանաստեղծը դեռ 1915 թուականին, Ապրիլեան Եղեռնից յետոյ անդամ՝

Թալիս: Հայրենաբաղձ տենչանքով, կիզիչ կարօտով պապենական երկրի: Փոքրիկ Հայաստանը մտքի ու ձեռքի մի ողջ դորձանոցի վերածուած, ստեղծագործելու թափով բռնուած: Զարկուած ու զրկուած, ողբի ու որբի Հայրենիքը — անմահ բանաստեղծի ասածին պէս — Յուսոյ եւ Լուսոյ Հայրենիքի վերածուելիս: «Մեր Հայրենիք թշուառ անտէք՝ վշտալուր խօսքը՝ ինքնաբերաբար «Մեր Հայրենիք ազատ, անկախ» կազդուրիչ բառերով բարեփոխուած ժողովուրդի բերնում: Վեցդարեան խոր ներհից յետոյ՝ հիասքանչ Զարթօնքը Հայ ժողովրդեան:

Բայց աւա՛ղ, այդ ամենին տկանատես սերունդը եղաւ նաև դժբախտ վկան նորաստեղծ անկախ Հայ պետականութեան փլուզման: Հարաւի խորշակը եւ Հիւսիսի բուքը միաժամանակ ու միակամ չար խորհուրդը յղացան, վերադնելու համար նորաստեղծ Հանրապետութեան ինքնուրոյնութիւնը, փլցնելու համար դարաւոր երազների մարմին առած չէնքը: Ու տակաւին այսօր էլ, մեր Հայրենի երկրի մէկ մասի վրայ անարգօրէն թափուր արուած իր բնիկ ու հարազատ տարրից՝ անապամներից եկած բարբարոս, աւերիչ թաթն է շարունակում բարձրացած մնալ: Հայ աշխարհի միւս մասի մէջ էլ, ուր իր հողին է կառչած մեր քրտնալան, աշխատաւոր ժողովուրդը, օտար սատարակների եւ նրանց հայազգի կամակատարների լախան է շարունակում իշխել: Մեր նորագոյն պատմութեան այդ դժբախտ էջը յայտնի է ամենքին: Հայ Հայրենիքի անկախութեան, մեր ժողովուրդի ազատութեան նուիրական տարեդարձի այս օրը դժանանք այդ էջի անցողակի յիշատակութեամբ միայն: Եւ սակայն, թող իմանան բոլորը եւ աշխարհը ողջ, որ բռնի Հայրենագրկումը մեր ժողովուրդի եւ կապտումը նրա ազատութեան եւ անկախութեան՝ բնաւ ու երբեք ի վիճակի չեն մարելու սէրը Հայի սրտում դէպի իր ազատ ու անկախ Հայրենիքը:

Այո, ծանր, դաժանօրէն ծանր եղաւ երկունքը Հայ Վերածընունդի: Ու այդ երկունքի ցաւերը շարունակուած են տակաւին, այսօր էլ, քսան տարի յետոյ: Բայց որ նրանք վե՛րջ պիտի դանեն մի օր, — տարակոյս չունի այդ մասին Հայ ժողովուրդը: Եւ բոլոր նրանք, որ վսեմ հաճոյքն են ունեցել Մայիս 28ի վերածնութեան արշալոյսը ողջունելու հայրենի հողի վրայ, հայ դանդուածների հետ միաձոյլ, նրա քսանամեակի առթիւ եւս պիտի բարձր հնչեցնեն անխարդախ խօսքը Հայաստանի, հաւատաւոր ձայնը Հայ ժողովուրդի — ապրի՛լ ազատ եւ անկախ: Եւ տարակոյս չունենա՛նք այն մասին, որ այսօր իսկ՝ Հայոց Աշխարհի քաղաքացին ու դիւղացին, մտաւորականն ու աշխատաւորը — որչափ եւ կաշկանդուած ու կծկուած — իրենց հոգու խորքում, սրտի ծալքերում, հարապատներով շրջապատուած, սեփական դորշ խրճիթի, անդա՛մ կալանքի տակ՝ Մայիս 28ի տօնն են սրբապնդործում լռիկ ու մնջիկ: Ողջ էութեամբ՝ նրանք իրենց երկրի ազատ ու անկախ օրերն են վերապրում հոգեւին, Հայ Հայրենիքի ինքնուրոյնութիւնը վերանուաճելու ուխտը երդնում: Նա՛ աշխատաւոր հայ ժողովուրդը՝ դարերի փորձառութիւնն ունի իր շա-

լակին եւ ժամանակներէ իմաստութիւնն իր հողում՝ չվհատելու համար անցողակի ձախորդութիւններէց ու փորձութիւններէց: Այդ իմաստութիւնն է քարոզում նա արդէն՝ իր ընտրեալի շրթունքներով:

Չախորդ օրերը ձմրան նման կու գան ու կ'երբքան,
վհատելու չէ, վերջ կ'ունենան, կու գան ու կ'երբքան:

Միայն թէ՛ չհատնի Յոյսը, չսպառի Հաւատը, չպակսի Իմաստութիւնը՝ այս հին ու ազնուական, այս արիարանց ժողովուրդի զեկաւար տարրի մէջ. միայն թէ՛ շարունակուի վառ մնալ հայրենի հողի պաշտամունքը Հայութեան ամբողջականութեան մէջ: Այն սրբազան պաշտամունքը, որ, բազում ու բազում դարեր առաջ, ստեղծել է Հայ ժողովուրդն ինքը ու մի խնկելի՛ աւանդավէպի մէջ պարուրած՝ կտակ է թողել Արշակ թագաւորի օրերից սկսած, զալիք բոլոր սերունդներէ, յաւերժական ժամանակներէ համար:

Ու պո՛ւտներ, որ չեն պղծիլ իրենց շուրքերն անէծքով,
Պիսի գովեն քո նոր կեանքը նո՛ր երգերով, նոր խօսքով,
Իմ նոր Հայրենիք,
Հգօր Հայրենիք:

Բերլին

•••

... Եւ տակաւին ամէն զիշեր որբերու զոզոջուն շրթունքները կ'աղաղակեն երկինքն ի վեր, կը փնտռեն անծանօթ, անհասելի զօրութիւնը՝ որ չի յայտնուիր:

Ու այդ ձայներուն մէջ, յետամնաց զոհերու այդ կողկողանքին մէջ, կը թրթոյս նաեւ պաղատանքը մանկահասակ աղջիկներու:

Տէ՛ր, դէ՛թ անոնց լսէ, որովհետեւ զարհուրելի դատաստանը անոնց կողերուն տակ դարանած է, որովհետեւ վրէժի դաւակները՝ դոր անոնք պիտի սնուցանեն՝ վաղը ու մօտաւոր վաղ մը, պատասխանատուութիւնը պիտի փնտռեն ու հաշիւը պիտի պահանջեն իրենց մայրերու Տանջանքին, իրենց մայրերու Մանականքին:

Այդ վաղը — որ հեռու չէ, օրերու ամէնէն քստմնելին ու պակուցիչը պիտի ըլլայ. որովհետեւ այսօրուան աղբրսարկու Որբուհիներուն վիշապաղուն կորիւնները՝ արկերով թշնամիի արիւն պիտի խմեն ու այդ արիւնին հեշտութեամբ արբնցած, պիտի պարեն տաճարներուդ դրանը առջեւ, պիտի պարեն գիւղերուն ու քաղաքներուն տօնական հրապարակներուն վրայ եւ իրենց մայրերուն շապիկները հօծելով օգին մէջ պիտի պոսան:

—Տէ՛ր Վսէ՛, մեղի՛ լսէ, արդարութիւնը կը հատուցանենք ասա...:

«ՏԱՅԴԱԼՈՅՍ»

Ռ. ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Շատերը մեր Հայ եւ օտար բարեկամներից կարծում են թէ մինչ Ռուսաստանի միւս ժողովուրդները բացարձակ անկախութիւն կը պահանջեն, Հայերը տատանում են կամ պատրաստ՝ հասկացողութեան պալու, ուրիշ խօսքով՝ անկախութիւն պահանջելէ հրաժարելու:

Ի՞նչ են ասում փաստերը.—

1. 1918ի Մայիսին, Հայոց Արդային Խորհուրդը յայտարարեց Հայաստանի անջատումը Ռուսաստանից եւ հիմնադրեց Հայ ժողովուրդի պետական անկախութիւնը: Եթէ ոմանք այս ակտը արդիւնք են համարում բացառապէս Թուրքիոյ ճնշումին, այդպէս մտածողների համար եւս անփիճակի իրողութիւն է որ, սկսած 1919ի վերջերից եւ 1920ի սկիզբներից, երբ Թուրքիոյ ճնշումի մասին այլևս խօսք չկար, Հայ ժողովուրդի բոլոր հոսանքները— ի բաց առևալ համայնավարները— անվերապահօրէն իւրացրին անկախութեան պահանջը եւ անվարան կռոյած մնացին նրան: Ով այս մասին դոյզն տարակուսանք ունի, թող կարդայ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւնը» գրքի մէջ այն պաշտօնական յայտարարութիւնները որ այլ ժամանակ՝ ի խնդիր եւ ի պաշտպանութիւն Հայաստանի անկախութեան՝ անում էին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ միասին, Հայ Սոցիալիստ Յեղափոխականների Կազմակերպութիւնը, Հայ Սոց. Դեմոկրատ Բանուորական Կուսակցութիւնը, Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Հայ ժողովրդական Կուսակցութիւնը, Հայ Ռամկալուար Ազատական Կուսակցութիւնը եւ Անկուսակցականների Միութիւնը:

2. 1920ի դարնանը, ուսս իշխանութիւնը, յանձինս Սոփիէանների, նուաճեց Ազրբէջանը եւ, մօտենայով Հայաստանի սահմաններին, անկախութեան դէմ: Այս դաւերին եւ ոտնձգութիւններին Հայ ժողովուրդը պատասխանեց արիւնահեղ կռիւներով Ղարաբաղում, Չանդեղուրում, Նոր Բայաղէտում, Շարուր-Նախիջևանում, Չանդիրասարում, Ղափանում, Գիւմրիում, Կարսում եւ այլ շրջաններում, մինչդեռ, բաւական կը լինէր որ նա հրաժարէր իր անկախութեան

դադարից ու պահանջից, որպէսզի բազմաթիւ զոհարեութիւններ խնայուած լինէին նրա համար:

3. Ռուսական սուրհմներով նւաճելուց յետոյ Խ. Հ. Միութեան ոչ-ուսու ժողովուրդներից շատերը, առաւել կամ պակաս մճռականութեամբ, պայքար են մղել թօթափելու բոլշևիկեան լուծը եւ վերահանդնելու իրենց պետական անկախութիւնը: Սակայն, այս պայքարներից ոչ մէկը չի կարող համեմատուել Հայաստանի Փետրուարեան Ազատամարտութեան հետ ո՛չ ըստ ծաւալի, ո՛չ ըստ խորութեան եւ ո՛չ ըստ տեւողութեան: Այս շարժումի մեծութեան մասին դադարիար կազմելու համար, բաւական է աչքի առջև ունենալ որ սրան, կատարեալ համերաշխութեամբ, մասնակցում էին Հայաստանի անկախութեան կողմնակից վերոյիշեալ բոլոր կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները, — որ 1921ի Փետրուար 18ից մինչեւ Ապրիլ 2ր Հայաստանի մայրաքաղաքի վրայ ծածանում էր անկախութեան դրօշը, — եւ որ, մայրաքաղաքի անկումից յետոյ էլ, անկախութեան կրիւնները կատարի յամառութեամբ շարունակուեցին Լեւոնահայաստանում մինչեւ Յունիս 15ը: Գաղաքացիական կռիւների դադարումից ի վեր, Խ. Հ. Միութեան ոչ-ուսու ժողովուրդներից ո՞ր մէկն է այսօրն փաստաւոր փաստեր արձանագրել իր ազատութեան եւ անկախութեան պայքարի պատմութեան մէջ...

4. Անկախութեան կործանումից յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատերազմի ժամանակները արտասահմանում բազմաթիւ քաղաքական եւ դիւանագիտական քայլեր է կատարել Հայ ժողովուրդի ազգային շահերը պաշտպանելու համար:

5. Ինչպէս յայտնի է, վերջին 30-40 տարուան ընթացքին, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ղեկավարութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձեռքն է եղել: Մասնաւորապէս Համաշխարհային Պատերազմից ըսկրած, նրա դերը Հայ ժողովուրդի կեանքում եղել է ուղղակի բախտորոշ: Արդ, 1919ից ի վեր, այս կուսակցութիւնը ունեցել է չորս Բնդհանուր ժողով (Համապումար) իր բոլոր կազմակերպութիւնների մասնակցութեամբ՝ 2-3 Ռայոնական ժողով Երեբում եւ երկու Արտասահմանեան Խորհրդա-ժողով (կոնֆերանս): Այս բոլոր բարձրագոյն եւ բարձր ժողովների քաղաքական բանաձեւերը սկսում են ռաւնդիաաւոր յայտարարութեամբ՝ թէ Հայաստանի անկախութեան պահանջը Հ. Յ. Դ. քաղաքականութեան անդրդուելի հիմքերից մէկն է կազմում: Կարո՞ղ է սեւէ մէկը ասել թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան է պարծաղիք մարմինները — սկսած կուսակցութեան Բիւրոյից մինչեւ յետին Ենթակոմիտէն — ե՛րբ եւ իցէ, որեւէ տեղ եւ որեւէ չափով չեղուել են այս հանդիսաւոր յայտարարութիւնից:

6. Եթէ Հայոց ազգային-քաղաքական կեանքը ղեկավարող հաստատութիւններից եւ կազմակերպութիւններից անցնենք ժողովրդական զանուսածներին, աւելի՛ եւս անմիջակաօրէն կը զգանք թէ ազատութեան եւ անկախութեան պահանջը ի՛նչ մեծ տեղ է բռնում հայութեան տրամադրութիւնների մէջ:

Արտասահմանում Հայ ժողովուրդն արտայայտում է այս պահան-

չը բազմապիսի ձևերով, բայց մանաւանդ այն խանդավառ հանդէսներով որ նա կատարում է ամէն տարի Մայիս 28ի, այսինքն Հայաստանի անկախութեան տօնի առթիւ :

Փալով Հայաստանի ժողովրդին՝ նա զրկուած է, անշուշտ, իր անկախութեան պահանջը՝ հրատարակային ցոյցերով արտայայտելու հնարաւորութիւնից : Բայց որ այդ պահանջը կենդանի է նրա մէջ, դա երեւում է թէկուզ այն հանգամանքից որ հարիւրաւոր հայ համայնավարներ այսօր Մոսկուայի կողմից մեղադրուած եւ զնդակահարուած են իրրեւ անջատականներ (սեպարատիստ) եւ անկախականներ : Մենք այն տղէտներից չենք, հարկաւ, որոնք Ձեկայի դատական յերիւրանքները հալած իւղի տեղ են ընդունում : Սակայն, ինչպէս իրենք Ռուսերն էլ ասում են, «չկայ ծուխ առանց կրակի» : Մենք, բաւականաչափ ծանօթ լինելով հայրենի հողի վրայ դառնուող հայ ժողովրդի տրամադրութիւններին՝ աղատութեան եւ անկախութեան խնդիրներում՝ բնաւ անաւանական չենք համարում որ այդ տրամադրութիւնները վարակած լինեն հայ ժողովրդի հետ երկար տարիներ պարած հայ համայնավարներին իսկ . . .

Այս վաստերը — եւ սրանց շարքը կարող ենք դնու եւս երկարել, եթէ ուղենանք մանրամասնութիւններին մէջ մտնել — կարծում ենք բաւական են համոզելու որ հայ ժողովուրդը, Ս. Հ. Միութեան ոչ-ուուս ժողովուրդներին մէջ, ո՛ր եւ է մէկից նուազ չափով չէ կառչել իր ազգային անկախութեան դադափարին եւ, այդ դադափարի իրականացման համար, ո՛ր եւ է մէկից յետ չէ մնացել եւ յետ չէ մնում ո՛չ իր հաստատականութեամբ եւ ո՛չ էլ զոհարելու իր պատրաստականութեամբ :

Արդ, բոլորովին սխալ է կարծել թէ Հայերը, բացառութիւն կազմելով Ս. Հ. Միութեան լծի տակ հեծող բոլոր միւս ոչ-ուուս ժողովուրդների մէջ, երբ եւ է ցանկացել են կամ այսօր ցանկանում են ձեռք բերել այդ հասկացողութիւնը իրենց ազգային-պետական անկախութեան գնով . . .

Պօսենք նորէն վաստերով .

1. 1920ի սկիզբներին, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, Ռուսների հետ հասկացողութեան դալու առաջադրութեամբ, Պատուիրակութիւն ղրկեց Մոսկով՝ հրահանգելով նրան հաշտութեան եւ խաղաղութեան դաշն կուել օրուայ իշխանութեան հետ՝ եթէ վերջինս ցանկալի լիակատար անկախութիւնը :

Ռուսաստանի Պորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչներին հետ ունեցած առաջին նիստին, մեր հաշտարար Պատուիրակութիւնը պահանջ դրեց ճանաչել Հայաստանի վերջնական անջատումը Ռուսաստանից եւ կատարելապէս անկախ պետութիւն դառնալը : Այս պահանջն ընդունել տալուց յետոյ միայն Պատուիրակութիւնը բանակցութիւններին մէջ մտաւ՝ միւս անկախ խնդիրները կարգադրելու համար :

2. Նոյն թւի Յուլիսին, երբ Ռուսներն արդէն նուաճել, խորհրդայնացրել եւ իրենց հողատարութեան տակ էին առել Ադրբէջանը, նրանց լիազօր-ներկայացուցիչ Լըդրանը առաջարկեց Հայաստ-

տեւ Կրօնչտադի՛ անկումից եւ Վրաստանի Սորհրդայնացումից յետոյ, հայկական այդ փոքրիկ հողամասը չէր որ պիտի կարենար իր ազատագրական պայքարը յազթական վախճանի հասցնել: Կար նաև երկիրը խաղաղեցնելու անհրաժեշտութիւնը, որպէսզի հայ ժողովուրդը կարողանար դարձանել իր բազմապիսի վէրքերը:

Սակայն նոյնիակ իրեն համար խիստ ցանկալի այս գործում, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Ռուսաստանի փաստական իշխանութեան հետ հասկացողութեան դալու համար, սլայման դրեց Հայաստանի անկախութեան ֆանաչումը: Այս պայմանն բնդունել տալուց յետոյ էր միայն որ երկու կուսակցութիւններն անցան ասաջագրուած խնդիրների քննութեանը:

5-1925ի դարձան, Հ. Յ. Դ. ն ասաջարկ ստացաւ Սոց. Յեղ. կուսակցութեան Արտասահմանի պատուիրակութիւնից համաձայնութեան գալ երկու կուսակցութեանց հակարուշուիկ պայքարը ներգաշնակելու եւ, ընդհանրապէս, նրանց միջև գործակցութիւն հաստատելու մասին: Դաշնակցութիւնը, բնականաբար, սիրով ընդատաջ գնաց սուս Ազատական-Դեմոկրատիայի սամենակարկաուուն, այդ ժամանակ նաև բուսկանաշարի գորեղ թեւի հետ հասկացողութեան գալու պատեհութեանը:

Բանակցութիւններն սկսան խիստ բարեկամական մթնոլորտում, որովհետև Դաշնակցութիւնը, հակացարական պայքարի օրերից, շատ մտերմական կապեր ունէր Սոց. — Յեղ. կուսակցութեան հետ: Բայց այս դէպքում էլ, ինչպէս միշտ, Դաշնակցութիւնը ո՛ր եւ է կոնկրետ արքի մասին խօսելէ առաջ, սեղանի վրայ դրեց Հայաստանի լիակատար անկախութիւնը ֆանաչելու պահանջը: Սոց. Յեղ. կուսակցութեան ներկայացուցիչները, սկզբունքորէն ստարկութիւն չունենալով ամէն մի աղդի ինքնորոշման իրաւունքի դէմ, ինչ-ինչ պատեհանքերով ցանկանում էին յետամուկ մեր պահանջի քննութիւնը մինչև դեմոկրատիայի յազթանակը Ռուսաստանում: Այս տարա — կարծութեան պատեհաուով, բանակցութիւնները շատ ձղձղուեցին եւ մի վայրկեան թեւում էր թէ խղումն անխուսափելի էր: Սակայն, ի վերջոյ, սոցիալիստ յեղափոխականները տեղի տին Դաշնակցութեան անդրդուելի պահանջի առաջ եւ, երկու կուսակցութիւնների կայացրած համաձայնութեան մէջ, Հայաստանի անկախութեան ճանշումը ասաջին տեղը բռնեց:

6- Յաջորդ տարեայ ամառը, Փարիզում, տեղի ունեցաւ Ռուստանի աջակողմեան կազմակերպութիւնների Արտասահմանեան համադումարը: Համադումարը իր օրակարգի հարցերից մէկն էր գարձրել Ս. Հ. Միութեան ոչ-սուս ժողովուրդների հետ հասկացողութեան գալը եւ, այդ նպատակով, յարարութիւնների մէջ էր մտել նրանց կազմակերպութիւնների հետ, որոնց թեւում եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ներկայացուցիչների հետ:

Վերջիններս, ինչպէս մամ բոլոր դէպքերում, նոյնպէս եւ այս դէպքում, առաջ ֆաշեցին Հայաստանի անկախութիւնը ֆանչելու:

պլահափոք: Համազումարը որ բաղկացած էր «ամբողջական և անբաժանելի» Ռուսիոյ գաղափարախօսներէրից, բնականաբար, դիւրութեամբ էր կարող ընդառաջել այսպիսի մի պահանջի: Սակայն, անսկզբով Հայերի անդրդուելի կեցուածքը անկախութեան խնդրում, իսկ, միւս կողմից, առանձին կարեւորութիւն տալով նրանց ձեռնհասութեանը հակաբոլշևիկեան պայքարի դորձերում, ընդունեց նրանց պահանջը՝ Հայաստանի անկախութեան մասին յատուկ բանաձևե հանելով:

Սրանք են, ահա, այն բոլոր բանակցութիւնները որ վարել են Հայերը ուստական իշխանութեան և հոսանքների հետ՝ սկսած Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնից մինչև և այսօր: Եւ այս բոլորէն տեսնուած է որ Հայերը՝ դորձով և խօսքով ամուր կասչած իրենց հայրենիքի անկախութեան գաղափարին, այդ անկախութեան ճանաչումը միշտ նախապայժան են դարձրել Ռուսաստանը ներկայացրնող ո՛ր և է ուժի հետ հասկացողութեան գալու համար:

Հայ-ուստական յարաբերութիւնների մօտ երկու հարիւր տարւայ պատմութիւնը ազարդիւն չէ անցել մեզ համար: Այդ պատմութիւնից մենք դիտենք որ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Հայերի ինչպէս և նրանց հարեւանների նկատմամբ միշտ չի՛նուած է եղել միայն և միայն իր միակողմանի և ետական շահերի վրայ:

Այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը՝ միամիտ հաւատով ապաւինած Հայաստանի ազատութեան մասին եղած խոստումներին՝ ջանք և արիւն էր խնայում ուստական դէնքի յաջողութեան համար, Ռուսաստանի վարիչները՝ իրենց անտեսական և աշխարհակալական շահերի նկատառութեամբ՝ գաղանի ծրարիրներ էին հետապնդում մերթ արեւելեան Հայերին Ռուսաստան գաղթեցնելու (Պետրոս ՄԷԸ), մերթ արեւմտեան Հայաստանը Հայերից թափուր դարձնելու (Լորանտի-Րոստոմովսկի) և մերթ մեր հայրենիքի այս մասն էլ առանց այլևայլութեան կլանելու (Նիկոլայ Բ. և Սաղոմոյ)...

Նուազ ստոր չլանուեցին Ռուսաստանի Բոլշևիկ վարիչները ուրնք՝ սոննատակ տալով իրենց բոլոր հանդիսուոր յայտարարութիւնները Հայերի մասին՝ ի հաշիւ բազմիցս անիրաւուած Հայաստանի գոցեցին իրենց «արեւելեան քաղաքականութեան ծախսերը»՝ ինչպէս այդ խոստովանում է նոյնիսկ բոլշևիկ Բորեանը...

Աւելի՛ ևս դարհուրելին կայ: Այն՝ որ այս երկու հարիւր տարուայ ընթացքին, Ռուսաստանը ամէն անգամ, երբ փոքր ինչ դժուարութիւն էր ունենում իր ներսում կամ սահմանների վրայ, լքում էր հայ ժողովուրդը իր հակառակորդին՝ առանց մտահոգուելու որ զա հայ կարող է նրա բնաջնջումով վերջնաւ: Այդպէս է եղել Պետրոս ՄԷԸ-ի ժամանակ, այդպէս է եղել Եկատերինա Բ. -ի ժամանակ, այդպէս և՛ զաւ 1917-1918ին:

Այսքան դասն փորձերից և չիասթափութիւններից յետոյ, հայ քաղաքական մտածողութիւնը ոչխարային միամտութիւն պէտք է ունենար, որպէսզի նահանջէր Հայաստանի անկախութեան գաղափարից՝ ո՛ր և է Ռուսաստանի հետ հասկացողութեան զալու համար:

ԴԵՊԻ ՄԱՅԻՍ 28

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԿՕՍՆԵՐՈՎ

Հետաքրքրական է որոնել այն ցանկութիւնները, զորս կ'արտո-
յայտէ հայ գրականութիւնը քաղաքական անկախութեան մասին:

Ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, քաղաքական անկախութեան
երազը այնքան սիրելի էր երգել, բանաստեղծներուն համար, որքան
սղուար ազնկան մը աչքերը: Այսպէս, երբայական գրականութիւնը
քաղաքական հանդանակ մըն է միաժամանակ: Հելլէն հին բանաս-
տեղծները աշխարհակայութեան տառջին երգիչներն եղան: Ռուս քր-
նարերգիները, սյուս ցեղերուն միութիւնը երգելով, մեծապետական
Ռուսիա մը երազեցին: Գերման քերթողները փոտարանեցին իրենց
ցեղը, զայն դասելով ամէն բանէ վեր: Եւ ահա Եւրոպացի միպատան-
ները, իրենց տարաշխարհիկ տպաւորութիւններով, իրենց միպագրա-
կան հետազոտութիւններով, զարձան գաղթային շօշափուկներ (քսմ-
քաֆիւ) և գաղթապետութեանց սուսջին երգիչները:

Այսպէս ատեն մը քաղաքականութիւնն էր որ կ'առաջնորդէր
գրականութիւնը, և եղաւ ատեն մըն ալ որ գրականութիւնը ուղ-
ղութիւն կու տար քաղաքականութեան:

Առանց ուղելու ուսումնասիրութիւն մը կատարել, փնտսենք թէ
ի՞նչ արտայայտութիւններ կան հայ գրականութեան մէջ մեր քաղա-
քական ձգտումներուն մասին:

Հին ատեն մեր գրականութիւնը հարկատու մըն էր քաղաքակա-
նութեան: Պատմիչները, մեր սուսջին գրողէտները, գրի կ'առնէին
քաղաքական գործերը որ կատարուած էին: Ուրեմն գրողէտը կը
հետեւէր քաղաքակալտին՝ առանց երբեք յոյնեցնելու իր երեւակայու-
թիւնը կամ իմացականութիւնը: «Բանն վասն որոյ սրտուիբեցեր՝
արարի, ս'վ քաջ, վասն Հայոց սրտերազմին հրամայեցեր, յորում
բազումք առաքինացան քան զսակուս: Ահա նշանակեցի յայսմ եօթն
յեղանակիս...»:

Յետոյ կու գան պատմիչները, որոնք սղը կը գրէին: Անոնք ար-
ցունք կը կաթեցնէին տողէ տող, նկարագրելով կործանած հայ քա-
ղաքները և թշնամիներուն ասպատակութիւնները, ճիշդ ինչպէս
երբայցի բանաստեղծները, բարեկական գետերու ուսիններուն տակ,
կ'երգէին կործանած հեռաւոր հայրենիքը:

Եւ վերջապէս կու դան հայ ժողովրդական երգերը, մասնաւորաբար «ազատագրական երգերը», որոնք մէկ դարու պատմութիւն ունին:

Նախ հայ մայրերն են, որ կ'երգեն: Անոնք իրենց զաւկին ականջին տակ աղատութիւն կը հեծկտան: Վասնզի հայ կիներն էին, որ առաջին գոհերը դարձան բռնութեան: Առեւանդումները այնպիսի դէպքեր էին, որ տուրքերու ծանրութենէն, կալուածներու գրաւումէն, հրդեհներու սարսափէն աւելի ուժգին կը խոցոտէին հայ կնոջ սիրտը: Իմ կարծիքովս, աղատագրութեան առաջին երգիչը, առաջին ուսուցիչը, հայ մայրն է: Եւ յետոյ հայ աղջիկը, մեր հայրենի դիւղերուն հարադատ աղջիկը անշուշտ, որ կը սիրէ քաջը, «չինար բոյսով» եւ «չինար հասակով» երիտասարդը, այն որ կը կռուի, լեռ կը բարձրանայ, հէքեաթունակ դիւցազն մը կը դառնայ: Այսպէս կարելի չէ ուրանայ հայ աղջկան զերբ մեր ազատագրական երգերուն կազմութեան մէջ: Նորօրինակ դիւցազններգութիւն մըն էր որ կը կազմուէր, ուր կը խաղային հայ մայրը, հայ աղջիկը եւ հայ երիտասարդը: Հոգեբանական վերլուծում մըն է աս, բայց կը կարծեմ թէ հոգեբանական այդ պատճառն այ դեր կատարեց մեր ազատագրական պայքարներուն մէջ: Որովհետեւ զուք դեռ չէք գտներ քաղաքական յստակ ցանկութեան մը արտայայտութիւնը այդ երգերուն մէջ: Արդարեւ մեր երգերը ուրիշ բան չունին այդ շրջանին, բայց միայն «աղատութիւն»:

Ես մինչ ի մահ կալտաղան,
Մինչեւ անարգ մահու սիւն,
Պիտի գոռամ, պիտ' կրկնեմ
Անդադար ազատութիւն:

Ի վերջոյ «աղատութեան վառ սէրը պատերազմ է կանչում»: Եւ ահա կը շողայ սուրբ, կ'որոտայ հրացանը:

Կրակ տեղաց հայ քաջերի
Բնակավայր դիրքերից,
Կոտորուեցին քշնաւիներ,
Ահռելի զնդակներից:

Ազատութեան գաղափարը տարտամ է տակաւին:

Ինչի՞ ազատութիւն է այդ:

Կուռողները կը խօսին «ազատութեան դբօշակի» մը մասին, որ յստակ բացատրութիւն մը չէ: Աւելի պատկեր մը, գրական յաւակնութեամբ: Օտար հայրենասիրական երգերու թարգմանութիւնը, այդ օրերուն, նոր դոյն մը կուտայ մեր ազատագրական երգերուն: Գամառ-Քաթիպա կ'երգէ՝ ամէն բան Հայաստանի համար, «փողն» ալ, «թուրն» ալ, «զրիչն» ալ, «ուսումն» ալ:

Կուտամ քեզ պատիւ, կ'ունենաս դու յարգ,
Ու կը դրնեմ քեզ ազնիւ մարդոց կարգ,
Երբ օրօրանէի մինչեւ գերեզման՝
Զգտումի լիճի փրկելի Հայաստան:

Ի՞նչ կը նշանակէ «Խրկել Հայաստան», մեր հին պատմիչներուն յեզրեղած մէկ բառը, արդեօք մեքեհարա՞ր ասնուած: Ուրիշ երգի մը մէջ Գամառ-Գաթիկա խոստովանութիւն մը կ'ընէ, այս անգամ քիչ մը աւելի յտակ.

Ես դաշտ կ'երթայի, դաշտ Աւարայրի,
Ողողած ցօղած՝ Հայոց արիւնով:
Ազգ իմ սիրական, դու ազգ Թորգամեան,
Քու կորցրած քազը քեզ յետ կուտայի:

Քիչ մը աւելի հին, Թաղիադեանց եւս նոյն տեսակէտն ունի.

Զումն ի մէնջ յարո՛
Հովիւ ազգի մերոյ,
Տուր նմա ցուպ հուծկու՛ Հովուելի գմեզ:

Կը թուի թէ հայ թաղաւորականներու երազը տեսած է մինչեւ Խրիմեան: Արդարեւ, կը պատմեն թէ Խրիմեան Հայրիկ համբուրել չէր տար իր աջ ձեռքը, դոր սուրբ կը պահէր՝ հայ թաղաւոր մը օժելու համար այդ ձեռքով:

Կը սկսին յեղախոխական շարժումները: Այդային քաղաքական ցանկութիւնները կը ստանան նոր դոյն, նոր իմաստ: Հնչակեանները, ահա, ի դին արեան, ազատութիւն կ'երկեն.

Կոչնակդ հնչեցո՛ւր, հնչեցո՛ւր արագ,
Թող Հայք ոտք ելլեն ծագէ մինչ ի ծագ,
Փշրի ժանտ շղթան, ծագէ նոր արեզ,
«Ազա՛տ եմք» հնչէ ոսկեգօծ հնչակ:

Ասպարէզ կը նետուի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ «Մահ կամ ազա-
տութիւն» նշանարանով եւ կը խօսի միայն կրակի մասին.

Կրակ տեղացէ՛ք, անդադար կրակ,
Փա՛ռք Դաշնակցութեան՝ առտա է գնդակ:

Իր խմբապետներէն մին, Անդրանիկ, կ'երգէ.

Մայր Հայաստանը ձեռքէ հանեցիմք,
Հիմա ոյժ ունիմք, դարձեալ ետ կ'առնեմք:

Ու մինչ Հնչակեանները «ազատութիւն» կը կանչեն, ու մինչ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «Մայր Հայաստան» կը պահանջէ, եւ ահա մեր Խամկալարները, քա՛հներորդ զարուն սկիզբը, մանկապարտէզի բնակչութեան ձայնով, կ'երգեն.

Յրուած Հայութեան սիրտերէն բաժան,
Բառնանք քունաւոր քէն ու յոս դաժան,
Զանանք փոխարկելի բիրտ նիւթը լոյսի.
Եւ քող միտքն ըլլայ ուղեցոյց յոյսի:

Քաղաքական ոչ մէկ խօսք եւ յուսկնութիւն: Ընդհակառակն
ազաքաղաքական արամազրութիւն:

Մեզ այստեղ չի շահազրկուեր հայ քաղաքական անկախութեան

Ընդհ. պատերազմը, յաւիտենապէս կոտորացող սեւ յիշատակներու հետ, մեզի տուաւ փոքրիկ հանրապետութիւն մը:

Այսօր /ա՛յլ ալ չկայ: Կորսնցուցինք մեր անկախութիւնը: Կը մնայ միայն բանաձեւը:

Հիմա ժամանակ է, հետեւելով նոյն բանաձեւին, հանգանակել զբազան քաղաքականութիւն մը: Մեր գրական հին սերունդը, վարժեցնելով հանդերձ կուուելու, որոշ չէր գիտեր թէ ի՞նչ կ'ուզէր եւ մեր գրականութիւնը չկրցաւ սորվեցնել ժողովուրդին թէ ի՞նչ պէտք էր իրեն: Գրական նոր սերունդը, Մայիս 28ի դասով, պէտք է բանաձեւէ յստակ ուղղութիւն մը, — երա՛զը տալ ազատ հայրենիքին:

Ես կը հաւատամ թէ հայրենիքները կը ստեղծուին նախ հոգիներու մէջ, որպէսզի յետոյ ստեղծուի հողային հայրենիքը:

Այս վաքան, վաքան՝ քու հողին զուրբան,
Քո ծխին զուրբան, քո ջրին զուրբան.
Է՞ս փառքն ունէիր, է՞ս պատիւն առաջ,
Որ հմիկ ախրվել, մնացել ես անջան:

Էն ի՞նչ շունչ կը լի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
Էն ի՞նչ ձեռք կը լի, որ մեր աշխարհին
Էլ եդ սիրտ տայ ու կանգնացնի կրկին:

Այս՝ ես էն ձեռին կեանքս զուրբան կ'անեմ,
Էն կոյսած հողին երեսս կ'սեմ,
Ապրիմ՝ իմ արինս նրա մատաղ կանեմ,
Մեռնիմ՝ հողիցն էլ միշտ նրան կօրհնեմ:

Կանգնել ես՝ էդպէս գլուխդ ամպին լսիւած՝
Ա՛յ լսեղն հալետը, երեսդ փակած,
Ի՞նչ կըլեր՝ Մասիս, ա՛յս դեռ աչքդ բաց՝
Սրի շտայիր քո որդիքն էրված:

«Վէրք Հայաստանի»

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ

ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԵՄԵՐԵԱԿԻՆ

Գսան տարի առաջ, Բարձր Հայքի բերդաքաղաք Կարինը մեր ազատագրական մարտնչուհիներու եղբրական հանդուաններէն մէկը դարձաւ:

Ամբողջ Ռուսաստանն ու Կովկասը, 1917 մարտի վերջերը, բոցավառ հնոցի մըն էին վերածուած: Յեղափոխութեան փոթորիկոտ ալիքը կ'անցնէր քաղաքէ քաղաք, զիւղէ զիւղ, մարդէ մարդ: Յարական արիւնոտ գահն ու գայիսոնը փշրուած էին:

Յեղափոխութեան սրտադարար ու ալեծուփ յորձանքին մէջ սաղմարեմի դէպքերը պահ մը մտացութեան էին տրուած:

Գանի մը ամիս վերջ, հսկանքներէն յեղաշրջումով, յեղափոխական կառավարութիւնն անցաւ համայնավարներուն ձեռքը: Իրբև անմիջական հետեւանք իրենց «առաքելական» կոչման, խաղաղութեան ձիթնիւնն իրենց «առաքելներէն» ամբողջ սաղմադաշտը: Ռուսական վիթխարի բանակները վերածուեցան անկերպարան եւ անդլուխ խուժանի՝ եւ խրամներէն դարձան դէպի տուն...

Հսկայ անդունդ մը բացուեցաւ կովկասեան ժողովուրդներու, եւ մասնաւորապէս հայ ժողովուրդին առջև: Իրերու անողոք բերումով, դէպքերուն ամբողջ ծանրութիւնը ինկած էր հայ ժողովուրդի ուսերուն վրայ:

Յեղափոխութիւնը, — միլիոնաւոր ճնշուածներու այդ ազատարար առադաստը — պատմութեան դաժան խաղով, առաջին անգամ հաշուի կը նստէր մեր դոյութեան հետ:

Մ'ըբան պատրանքներ ու երազներ էինք հիւսած... Թրքահայ յաստանն ու Ռուսահայաստանը միացած, հայկական վարչութիւն, հայկական իշխանութիւն ու վերածնութիւն: Կարճ ատենուան մէջ, մեր շինարար ու աշխատատուր ժողովուրդը իր մտքի ու բազուկի հրաշքն էր նետած հայրենի գաշտերուն ու ձորերուն մէջ:

Եւ ահա, վրդովիչ անելի մը առջև — Ռուս զորքերը կը քաշուին: Անթացուպեր չկային այլևս: Մնացեր էինք միս-միսակ, մենք մեզի:

Յեղափոխութեան բեմէն, Լէնինի կառավարութիւնն ալ կը նը-

ւիրագործէր ճնշուած ժողովուրդներու դարաւոր իղձերը եւ մասնաւոր յայտարարութեամբ՝ «Ռուսաստանի ժողովուրդներուն ինքնորոշման իրաւունք» կը շնորհէր:

«Անկախութիւն», «ինքնորոշում», «Թրքահայաստանի ազգային մարջութիւն», հայ ժողովուրդի դարաւոր երազներն էին... Սակայն, ինչ որ երջանիկ ժողովուրդներ պիտի ստանային «ինքնորոշման» հրովարտակի հրատարակութենէն անմիժապէս յետոյ, տարարարատարար մենք պիտի ստանայինք անհնարին պայքարներու դիմով:

Անշուշտ, այժմ, ամէն ինչ կախուած էր մեղմէ, մեր դէնքի յայտնութենէն, մեր բազուկի ծանրութենէն, մեր հայրենասիրտական ու մարտական բոժոնումէն, ղեկային դարաւոր ատաքինութիւններէն ու կորովէն: Մեր բովանդակ աննական ուժով տէր պիտի կանգնէինք մեր պատմական իրաւունքներուն, մեր հայրենի դաւաններուն՝ մենք յոկ ազգային ուժով պիտի յուժէինք մեր դատը: Պատմութեան՝ վերագահած տարօրինակ դարձակէտի մը առջեւ կը դանդաղէինք: Բնաւ պատահած չէր, որ մեր հարցի լուծման բանալիները կամովին մեզի յանձնուէին: Մեզ կը մնար աշխարհը սենյ հատարուած իրողութեան առջեւ եւ գործնապէս տէր հռչակել մեզ մեր հայրենի հպեւրուն:

Մինչդեռ այժմ, նոյն Ռուսերն են որ տարբեր քղամիջի տակ «Թրքահայաստանը անկախ» կը հռչակեն, դէժ մեկականօրէն:

Արդ, մեզի կը մնար մէկ բան միայն, — անմիջապէս գործի անցնիլ եւ համազգային գորաշարժ յայտարարել:

Եւ իսկապէս, այդ երկունքի օրերուն, սրբազան զոյգ մը համակեց մեր ցեղը: Տենդապին գործի լծուեցան բոլոր կազմակերպութիւններն անխտիր:

Հանրային կեանքը փոթորիկեցաւ: Կոչեր, հանդէսներ, միթիոններ, սպորտաշունչ ճաւեր, ժողով, եռուցեալ ու թոհուրոհ: Հայկական թիկունքը վերածուած էր եռացող կաթնալի մը: Բացուած անդունդը պէտք է լեցուէր: Օրուան յախուսն կարգախօսն էր, — դէպի՛ գործանոց, դէպի՛ սպորտաճակատ: Գո՛րծ, գո՛րծ:

Սակայն, ո՛րքան խոշոր դժուարութիւններ կային մեր կազմակերպական ճամբուն վրայ: Գիւրբին չէր մէկ օրէն միւսը, մոզական ուժով, բանակներ ստեղծել: Ռազմազաւտ էր մեր շուրճը, սպորտազաւտ էր Կովկասը, սպորտազաւտ էր Թրքահայաստանը: Աջ ու ձախ թշնամի: Աջ ու ձախ փուռ ու տատակ: Կովկասի թաթար-մրացական պրօքը կը դաւէր թիկունքէն, կը դաւէր ճակատէն: Ի՞նչ բախտորոշ օրեր: Հայութիւնը պիտի հանդուրժէ՞ր, սակայն, որ կրկին սուրբ ճարակ դառնար: Մահու եւ կենաց պայքարի պիտի պատրաստուէինք: Այո՛, զինարշաւ էր եւ մէկի եւ ամէնքի դէմ:

Ի՞նչ կը ներկայացնէին մեր թիկունքի եւ ճակատի ղինուորական ուժերը, եւ ի՞նչ կարելիութիւններ կային: Ամփոփ համայնապատկեր մը միայն:

1916 օգոստոսին, Կովկասի փոխարքայի կարգադրութեամբ մեր կամաւորական գունդերը լուծուեցան եւ վերածուեցան հայկական

հրացանավոր գումարտակներու :

1917ի փետրուարեան յեղափոխութենէն վերջ, Թիֆլիզի Հայոց Ազգային Խորհուրդի և ֆելթերայուրի ազգային կազմակերպութեանց միջնորդութեամբ, սուսական ժամանակաւոր կառավարութիւնը արտօնեց արեւմտեան ճակատի սուս գործատներու մէջ ծառայող հայ զինուորները փոխադրել կովկասեան սպամարմար :

Հայ զինուորները սուսար թիւ մը կը ներկայացնէին : Ծուրջ 200-250 հազար հոգի կը հաշուէին սուսական բանակներուն մէջ : Աստնցմէ ծոռ հարիւր հազարը կը դանուէր արդէն կովկասեան ճակատը :

1917 յուլիս 11ի հրամանադրով կովկասեան բանակի սուս զլխուր հրամանատար Զօր. Լերեանիսին, Հայոց Ազգ. Խորհուրդին կը թելադրէր հայկական հրացանավոր գումարտակները վերածել զանգեբու : Այս կարգադրութեամբ մեր գործկան կազմակերպուած ուղերու կ'ըլլային վեց զանգեբ, Երկուական գումարտակներով : Անշուշտ, խիստ աննշան ուժ մը բազմաթիւ մեր պահանջներուն :

Ազգ. Խորհուրդը դարձեալ կը միջնորդէ ժամ. կառավարութեան ծոռ, որ այս անգամ թոյլատուութիւն տայ ազգային գորարանակ (կորպուս) կազմել և կրկնապատկել հայկական զանգեբու թիւը : Իմբատարար շատ ուշ, — 1917 դէկտ. 13ին միայն, կովկասի բարձրագոյն հրամանատարութիւնը արտօնութիւն կու տայ ազգային գործատի կազմութեան :

Ազգ. Խորհուրդը խեղճ կ'անցնի գործի : Հայկական բանակի ընդհանուր հրամանատար կը կարգուի Զօր. Թովմաս Նալբանդյան, ազգայնախորի պետ՝ Զօր. Վիշինսկի :

Նմանորինակ աշխատանքի կը լծուի նաև կովկասի Արեւմտահայ Ազգ. Խորհուրդը, որ ծնունդ առած էր 1917 Մայիս 2ին, Երևանի մէջ գումարուած արեւմտահայ Ա. Համապարտին :

1917 դէկտ. սիկտրները, Թիֆլիզի մէջ կը գումարուի արեւմտահայ զանգեբան կազմակերպութիւններու ներկայացուցչական արտաշար ժողով և քննութեան կը դրուի սպամադաշտի պաշտպանութեան հարցը : Ժողովը պարտականութիւն կը ստանձնէ խեղճ ձևանարկել արեւմտահայ ստանձնին գորարածնի մը կազմութեան, ստարելու համար համաժողովրդական շարժման : Այդ նպատակով ծնունդ կ'առնէ մարմին մը, — Ազգահովութեան Խորհուրդը — որուն նախագահ կ'ընտրուի ընկ. Վ. Փափաղեան : Անմիջապէս կը յայտարարուի 20-30 տարեկաններու գորակուշ :

Բացի ազգ. կազմակերպութիւններէն, արեւմտահայ գորարածնի կազմութեան մասնաւորապէս ուժ կու տային Թիֆլիզի անգլիական և Ֆրանսական կառավարութեանց ներկայացուցիչները, որիչ խօսուի մեր զաչնակիցները, օժանդակութեամբ սուս զլխուր հրամանատարութեան, գրաւուած վայրերու նահանգապետութեան և ամերիկաարութեան, գրաւուած վայրերու նահանգապետութեան և ամերիկաարութեան մը, որուն անդամներն էին Զօր. Եան մասնաւոր ստաբելութեան մը՝ որուն անդամներն էին Զօր. Եան, զնգ. Պայք, տեղակալներ կորստմիթ և Տիւս, ամերիկեան հիւստոս Սմիթ : Ասոնք կը ստանձնէին նոյն խի վճարել կազմակերպը-

ւելիք զօրարանակի բոլոր ծախքերը եւ կը թելադրէին անյապազ զօրծի ձեռնարկել: Անհրաժեշտ ծախքերու համար ալ կը վճարեն վեց միլիոն սուրբի եւ կը խոստանան աստիճանաբար վճարումներ եւ կենսամթերքներ հայթայթել:

Արեւմտահայ զօրարածնի հրամանատար կը կարգուի Անդրանիկ եւ Տօքթ. Զաւրեանի միջնորդութեամբ կը ստանայ սուսական զօրավարի աստիճան: Բոլորն ալ մեծ հաւատքով ու եռանդով կը փարին զօրծի եւ կը խօսին, նոյն իսկ, 60-000նոց զօրարանակի մը մասին:

Շատ չանցած, Կովկասի Հայոց Ազգ. Կորհուրդի եւ արեւմտահայ Ազահովութեան Կորհուրդի միջեւ կը կայանայ փոխադարձ համաձայնութիւն մը եւ կ'որոշուի Զօր. Անդրանիկի կազմելիք զօրարածինը կցել ազգային զօրարանակին (կորպուս):

Այս կարգադրութեամբ հայկական զինուորական բոլոր ուժերը կը միանային եւ զերազոյն հրամանատարութիւնը կը յանձնուէր Զօր. Նազարբէգեանին:

Կը վճուուի, նաեւ, համեմատաբար երկրորդական խնդիր մը, — բանակի ներքին հրամանատարական կազմը:

Կը կազմուի երեք զօրարածին: Առաջին զօրարածնի հրամանատար կը կարգուի Զօր. Արէշեան, երկրորդին՝ Զօր. Սիւրիկեան, իսկ երրորդին՝ Զօր. Անդրանիկ, իսկ չեմերազօրի կիսարածնի պէտ՝ զնդ. Ղորղանեան: Ասիկէ զատ շատ մը վայրերու մէջ կը կազմուին տեղական զօրամասեր, իրենց յարակից բոլոր բաժիններով:

Սկիզբէն ամէնքն ալ լուստեսութեամբ համահուած էին: Կը կարծէին որ սուսական ծառայութեան մէջ գտնուող հայ զինուորները, անսալով հայրենի սրբազան ձայնին, առանց դժուարութեան, սոսկ ֆիզիքական տեղափոխութիւն մը պիտի կատարէին մէկ բանակէն միւսը եւ սատարէին ազգային բանակի շուտափոյթ կազմութեան: Նոյնը եւ Կովկասի արեւմտահայ զանդուածը, որ հայրենիքի պաշտպանութեան եւ վրէժխնդրութեան բուռն զգացումներէն զբոլուած պէտք է անմիջապէս մանէր զօրամասերուն մէջ:

Սակայն, աւա՛ղ, չիրականացան այդ վարդապոյն ծրարները: Հայոց ազգային բանակը, նոյն իսկ ամենէն տալիսպալի օրերուն, հազիւ 15-17 հազար զինուոր ունեցաւ...:

Յեղափոխութեան եւ թրքական զինադադարի խարուսիկ օրօրներուն մէջ, հայ զինուորութիւնը փոշիացեր էր: Հանդիստի ու խաղաղութեան պահանջը ստեղծած էին հոգեկան բեկում մը, վարանոտ ու երերուն կեցուածք մը, որ շատ կը դժուարացնէր բանակի կազմակերպական աշխատանքները:

Հայկական թիկունքը կը թաւալէր երկրնարանքի թանձր միջոցը մը մէջ:

Այսպիսով զէպքերը եկան յանդեցան Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի եւ Բաշ-Արարանի հերոսամարտերուն:

ԱՆՑԵԱԼԻ ԹԵԼԱԴՐԱՆՔԸ

— Դուք — կ'ըսէր ինձ չէզոք Հայրենակից մը — կը ջանագ ըլլալ իրատես, ու կը ցանկագ դէպքերը վերլուծել իրենց ժամանակներուն: ու պայմաններու մէջ: Բայց, երբ վաղուան մասին կը խօսիք, յանկարծ տարօրէն հաւատք մը կը վարակէ ձեզ: Երազատեսութիւն չէ՞, արդեօք, օրօրուիլ անկարելի հեռանկարներով: Ու կարծել թէ վաղը կրկին կ'իրականանայ այն, ինչ որ յանկարծ պարզուեցաւ մեր առջև 1918ին: Կամ անիրատեսութիւն չէ՞ խանդավառուիլ այդ երազով, երբ, իրականին մէջ, ոչինչ ունինք յուսադրիչ:

Առանձին է այս չէզոք Հայրենակիցը իր տեսակէտին մէջ:
Երբե՛ք:

Կան, — որքա՛ն շատ, — որ կը ցանկան, անտարակոյս, վաղը աւելի լաւ տեսնել: Տեսնել Հայրենիք մը, որ ըլլայ իրա՛պէս անկախ: Նոյնիսկ՝ միացեալ: Բայց, թերահաւատ են: Իրենց քաղաքական նեղ կամ լայն հայեցողութիւնը մթաղանձ է: Յուսախար են անցեալէն: Ու ընկճուած՝ ներկայէն: Կը ցաւին: Կը մտահոգուին: Մեզի հետ համաձայն են, որ Խ. Հայաստանը այն չէ, ինչ որ կ'ուզէինք ու կ'ուզենք: Նոյնիսկ կը ծախահարեն՝ երբ Եռագոյնի ծփանքէն կամ ապագայի մասին կը խօսինք: Բայց, երբ ոչեւորութեան պահը կ'անցնի, երբ յուզումի առադատները կ'իջնեն, եւ երբ սեղանի մը շուրջ՝ ձեզի հետ առանձին կը մնան, տարակոյսը կը սկսի յածիլ իրենց նայուածքներուն մէջ,

— Այս բոլորը լա՛ւ, — կ'ըսեն անոնք քիչ մը երկչոտ — բայց, չէ՞ք կարծեր որ դրեթէ անկարելի է ինչ որ կը ցանկանք մենք, — Անկախ Հայաստան, Եռագոյն...

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ, ոչ մէկ ամուր խորիխ ունինք: Տեսէ՛ք, Խ. Հայաստանը, զոր կորիզ կը նկատենք, կը կառավարուի իշխանութեան մը կողմէ, որ դէժ մ — ոչ միայն Մոսկուայէն ղեկավարուած իր քամըր կողմէ, որ դէժ մ — ոչ միայն Մոսկուայէն ղեկավարուած իր քաղաքականութեամբ, այլ եւ իր զաղափարարանութեամբ, — Հայրենիքի սկզբունքին: Շրջապատուած ենք բացառապէս թշնամի ուժերէ: Տրջապատուած ենք բացառապէս թշնամի ուժերէ: Տրջապատուած ենք իրաւիսէն ըլլայ թէ հարաւէն՝ կարող

է բնաջնջել ինչ որ մնացած է արիւնաներկ անցեալէն: Արդ, այս պայմաններուն մէջ, ի՞նչպէս կարելի է յուսալ թէ մենք կրնանք անկախ հայրենիք մը ունենալ...

Ճշմարտութիւններ չկա՞ն այս յոռետես արտայայտութեանց մէջ:

Կա՞ն, ի հա՛րկէ:

Այսպէս, — մենք համաձայն ենք, թէ հայ ժողովուրդը տկար է: Տկար է՝ ոչ թէ որովհետեւ անզէն է, այլ մանաւանդ այն պատճառաւ, որ իրեն քոյլ չի տրուիր իր կարելի ուժը կեդրոնացնել իր հողամասին վրայ:

Աւելին, — այն պետական վարչաձեւը զոր կ'ուզենք իրականացնել մեր հողին վրայ, իր դէմ ունի, առաջին հերքին, նոյն այդ հողին այժմու վարչաձեւը, — խորհրդային իշխանութիւնը: Ճիշդ է ե՛ւ այս:

Եւ, վերջապէս, ճի՛շդ է նաեւ այն որ մենք չըջապատուած ենք մեզի հանդէպ աննուազն ոչ-բարեացակամ մեծ ու փոքր ուժերէ, եւ, հետեւաբար, անկարող ենք, մեր այս տկարութեամբ, չէզոքացնել դանձնք:

Եւ սակայն, այս երեք աննպատակ ճշմարտութիւններուն դէմ կան նաեւ ուրիշ ճշմարտութիւններ, զորս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ:

Ատոնցմէ առաջինը շօշափելի չէ:

Այսպէս, մենք մեր հայեցողութիւնը միշտ կը հիմնենք ներկայ իրողութիւններուն վրայ, երբ ապագայի մասին կը խորհնք կամ կը խօսնք:

Ուրիշ խօսքով, մեզ յուսադրող առաջին ճշմարտութիւնը այն է, որ պատմութիւնը քարացումներ չի նանչնար եւ կեանքը՝ աւելի շատ՝ անակնկալներու շրջալուրում մըն է: Մարդկային պատմութեան մէջ «անկարելիութիւնները» աւելի հաւանական են, քան կարելի նկատուածները:

Երկրորդ, մեր մօտաւոր անցեալը մեզի կ'ըսէ թէ հիմնական չեն — ըլլալով հանդերձ ճշմարտութիւններ — այն պատճառարանութիւնները, որոնք մեզ յոռետեսութեան կը մղեն:

Որովհետեւ՝

Ա. — 1915ին ալ, երբ բնդհանուր պատերազմը ծագեցաւ, հայկական հողամասերու վրայ իշխող օտար վարչաձեւերը (սուլթանական ու ցարականը) ոչ միայն դէմ, այլ եւ քշնամի էին՝ նոյն այդ հողերուն վրայ հայկական պետութիւն մը հիմնելու ծրագրին:

Բ. — 1915ին ալ մենք այնքան տկար էինք՝ որքան այսօր: Կամ՝ անպատրաստ:

Գ. — 1915ին ալ մենք չըջապատուած էինք մեզի հանդէպ աննուազն ոչ-բարեացակամ միւսնոյն ուժերէն: Ուժեր, որոնցմէ մին կ'իսկ մեզ, իսկ միւսը առիթ ընծայեց որ այդ բնաջնջումը իր լրումին հասնի...

Ու 1915ին ալ նոյնքան թերահաւատ էինք:

— Հայաստան...

Յն՞որք մը կը նկատուէր ան:

— Դուք կը նմանիք այն պատանիներուն, որոնք, — կը մեղադրէին մեզ՝ շատեր — կը վազվզեն, պարտէզին մէջ, թիթեռնիկին ետեւէն՝ դայն բռնելու ցանկութեամբ, բայց երբեք չեն յաջողիր, ու կը կոխկրտեն այն անունները, զորս իրենց հայրերն են խնամած՝ յոգնատանջ ու մեծ ճիւղերով...

Ու ամենէն լաւատես Հայն իսկ անիրականանալի պատրանք մը կը նկատէր: «Արիւնաների Երազ մը»... Իսկ պատերազմի ընթացքին, ամէն մէկս կը խորհէինք թէ հրաշք մը կ'ըլլայ, եթէ կարենանք գլուխնիս ողջ պահել այդ անակնկալ արհաւիրքին մէջ...

Բայց, պատահեցաւ անկարելին ու անհաւատալին:

Թէեւ տկար, հալածական, արիւնաթաթախ, ու կիսուած՝ թիւով, այսուհանդերձ այդ մեծ գուպարին մէջէն յանկարծ հայրենիք մը ծնաւ...

Այնպէս որ, մինչև 1914 ամենաթերահաւատ Հայն իսկ 1918ին տեսաւ թէ «խնթութիւն» չէր ինչ որ տասնամեակներ շարունակ երազեր ու հետապնդեր էինք:

Տարիներ անցան: Դէպքերը, շատ արագօրէն, դասաւորուեցան մեղի համար աննպաստ կերպով: Մանուկ Հայաստանը զոհն եղաւ քաղաքական դաւի մը: Ու ահա, ներկան, իր բոլոր աննպաստ կողմերով, եկեր՝ այնպէս մը ցնշելու է մեր մտածողութեան վրայ, որ հայ մարդը անգոր է անըրադառնալու այն անժխտելի ճշմարտութեան թէ՛ կեանքը յարատեւ փոփոխութիւն է, եւ թէ՛ անակնկալները անխուսափելի են ու թերեւս մօտ:

Բայց մանաւանդ՝ մեր երէկը մեծագոյն դրաւականն է, որ մենք մեր վաղուան նայինք ոչ թէ ներկայի՝ այլ վաղուա՛ն հաւանականութիւններու պրիսմակէն:

Ու, հետեւապէս, ըլլանք հաւատաւոր:

Դադրեցա՞ւ այդ հաւատքը: Կամ՝ չքացուցի՞նք դայն՝ ամպոտելով մեր մտածումը, — չքացուցած կ'ըլլանք ապագայի բոլոր կարելիութիւնները:

Վասնորի, չմտնա՞նք ե՛ւ ուրիշ ճշմարտութիւն մը, — մեր ՚բառի յաջողութեան բոլոր արդելքներէն կամ թշնամիներէն մեծագոյնը բո՛ւն իսկ մեր թերահաւատութիւնը կրնայ ըլլալ...:

Այդ հաւատքը մեր բովանդակ պատմութեան խարխալը եղաւ:

Շարունակենք անխախտ պահել դայն:

Երբեք չենք հասնիր հոն, զոր կը ցանկանք — կ'ըսէ ժիրարտէն, — բայց եւ այնպէս միշտ աւելի կը բարձրանանք ջանալով՝ քան եթէ ընաւ չճշդնէինք: Այդ նպատակը, որ միշտ տեղի կու տայ մեր առջեւ, մեզ կը քաջալերէ ու կ'ողբերէ: Քիչ կը կառուցանենք, որովհետեւ շատ կը ցանկանք: Ու կը հասնինք լաւին, որովհետեւ լաւագոյնին ըմբռնումը ունինք:

Իրապէ՛ս, եթէ քաղցր է մեանիլ հայրենիքին համար, նուազ քաղցր չէ ապրիլ անոր համար: Նուիրել անոր կեանքը: Նուիրել՝ և անոր ուժղ ու ամենալաւագոյն մտքը սրտիդ...

ԻՆՉ ՇԱՀԵՑԱՆՔ ՄԱՅԻՍ 28ԷՆ

Հայութիւնը ապրեցաւ հողեկորոյս վիճակ մը կիլիկիեան անկախութեան վերնալէն ետք: Կոտորակուած՝ հայրենիքի մէջ, եւ ցիր ու ցան՝ աշխարհի չորս ծայրերը, անոր հողին տենչաց ազատութեան, անկախութեան:

Հեռաւոր Հնդկաստանէն մինչև Վենետիկ, լեհաստանէն Բարձր Հայք, Միւնեաց աշխարհէն մինչև Զէյթուն, հայ պետութիւն, սեփական, անկախ հայրենիք ունենալու զազափար մը անձար ջահի պէս ապրեցուց սերունդները:

Իսրայէլ Օրի, Յակոր Զուղայեցի, Մինաս վարդապետ, Ամիրխանեան Էմին, Մխիթար Արքայ, Դաւիթ բէյ, Ղարաբաղի մելիքներ, Ներսէս Աշտարակեցի, Ալիշան ու բաղձաթիւ ականաւոր ժողովի դարեր շարունակ ջանացին վառ պահել հայութեան մշակութային, ոսպմական, հաւաքական ոգին: Անոնք քարոզեցին ազատութեան, անկախութեան գազափարը: Սերունդներ համակուեցան այդ գազափարներով, իւրաքանչիւրը իր բաժին մասնակցութիւնը բերաւ նրբիբական այդ գործին:

Անոնք՝ անկախ պետութիւնը, հայրենիքը նկատեցին միակ երաշխիքը ժողովրդի մը յաւիտենական գոյութեան, ստեղծագործութեան ու հոգեկան դանձերու ազատ զբաւեւումն:

Դարերու հոլովոյթը հողեփոխեց ամբողջ Հայութիւնը: 16, 17րդ դարու ստրուկ Հայութիւնը հողեփոխուեցաւ, հաւատը՝ դէպի սեփական նոր պետութիւն ստեղծելը՝ դարձաւ նշանաբան հայութեան լուսագոյն մասին համար: 19րդ դարու կէսերուն ազատութեան գազափարը համակեց զբեթէ ամբողջ Հայութիւնը:

1862ին Զէյթունի ազատամբութիւնը, Ստ. Փափաղեաններու ճառերը Այդալին ժողովներուն մէջ նախանշաններ էին այդ ոգիին:

Ութսունական թուականներուն այդ գազափարները աւելի յստականալով մարմնացան յեղափոխական միութիւններու, կազմակերպութիւններու կուսակցութիւններու ստեղծման մէջ: Անկէ ետք յեղափոխական կուսակցութիւնները Հայութիւնը մարդեցին կուրի, պայքարի, բնդդիմութեան: Հայրենի լեռները ու ձորերը, դարերու գազարէն ետք, ականատես եղան իրենց զաւակներուն հերոսական մաքա-

ուսմանը: Արիւնը հոսեցաւ դետերու պէս: Վարդաններու եւ Մուշեղ Մամիկոնեաններու հողին վերակենդանացաւ հայ Փեղաշիններուն մէջ: Անոնք, մահը արհամարհելով, կերտեցին Հայութեան նոր Պատմութիւնը: Սասնոյ ապստամբութիւնը, Վանի կռիւները, Պանասորը, Բանկ Օտոմանը, 1905 թիւը, կամաւորական շարժումը եկան յանդեցան 1918ի Մայիս 28ին: Դարերու երպր սերունդէ սերունդ փոխանցուելով, այդ օրը դարձաւ իրականութիւն: Մարդարապատի, Բաշ-Աբարանի, Ղարաքիլիսէի, Բազուի հերոսական կռիւները իրականացուցին Իսրայէլ Օրիի, Դաւիթ բէզի քաղաքական տենչերը, Հայաստանը դարձաւ ազատ, անկախ պետութիւն: Կրակի, սովի, հիւանդութեանց ճարակէն անցած Հայոց Աշխարհը դարձաւ հարազատ բոյնը աստանդական հայութեան:

Մայիս 28ով սկսաւ Հայութեան նոր պատմութիւնը: Աշխարհի չորս ծայրերէն Հայաստան սկսան դալ հայրենադրկուած դանդուածները:

Մայիս 28ը արմատացուց մեր մէջ ազատ պետութիւն ունենալու տենչը: Վարժեցուց մեզի մեռնիլ Հայաստանի ապագային համար: Վասեց մեր մէջ Հայոց անցեալի պանծացումի կրակը: Ան սէր սակզձեց դէպի մայրենի լեզուն, օտարացած Հայութիւնը բերաւ կապեց Հայաստանի նոր պատմութեան: Վարժեցուց մեզ ինքնախտահուութեան, կորովի, պայքարի: Հարկադրեց մեզ սիրել հաւաքական եւ անհատական ազատութիւնը: Կապեց մեզ մեր պատմութեան, աշխարհադրութեան, ստիպեց մոռնալ մեր եսը յանուն ընդհանուրի: Պարտադրեց զոհուիլ հայրենիքին համար. վկայ փետրուար 18ը, մայիսեան ապստամբութիւնը, հայ-տանկական կռիւները: Կրցաւ հաւատ ներշնչել թէ կրնանք կոտիլ նաեւ Ռուսի դէմ ու մենք կոտեցանք նաեւ Ռուսի դէմ 1920ին Դիլիջանի, Սիւնեաց Աշխարհի մէջ:

Մայիս 28ը սերունդներու մէջ արմատացուց ազատ Հայաստան ունենալու դադափարը, բոլշևիկ Հայէն սկսած մինչեւ օսմկալարները, դաշնակցականներէն մինչեւ սոցիալիստ-յեղափոխական եւ սոցիալ դեմոկրատ փարեցան այդ դադափարին:

Վկայ հաղարաւոր դաշնակցականներու մահը, աքսորը, տառապանքը Պորհրդ. երկիրներու մէջ: Վկայ արտասահմանի Հայութեան մեծամասնութեան անտեղիտալի ցանկութիւնը՝ ունենալու անկախ պետութիւն:

Մայիս 28ը վերջնական կերպով քնջեց սահմանները Հայութեան զոյգ հատուածներուն միջեւ: Արհեստականորէն բաժնուած Հայութեան մէջ ստաջ էր եկած նաեւ ախտաւոր հողերանութիւն: Մէկ հատուածը կը ծաղրէր, կ'արհամարհէր միւսը, մէկը «հոս-հոս» էր, միւսը՝ «հէնց ու մէնց»: Տակաւին ցարդ սրոշ տեղեր կ'աղբի այդ հողերանութիւնը. սակայն, Մայիս 28ի ողին վերջ ի վերջոյ կը վերացնէ այդ ստոր, ախտածին բնազդը, Հայութիւնը կ'ըլլայ մէկ, առանց սահմանի, հատուածի, կանխակալ մտայնութեան:

Մայիս 28ը նոր թափ տուաւ մեր իրականութեան, մշակոյթին, ետք, ականատես եղան իրենց զաւակներուն հերոսական մաքա-

Ան ստեղծեց հայկական բանակը: Ձինուորութիւնը դարձաւ պարտազիր բոլորի համար:

Ան հիմ դրաւ հողերու արդար բաժանման, ջրանցքներու շինութեան, ջանաց ստեղծել տանելի վիճակ Հայաստանի ողջ աշխատաւորութեան համար:

Մայիս 28ը հաւասար նկատեց Հայաստանի մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները, սորվեցուց նաև անխնայ ըլլալ անոնց հանդէպ որոնք կը ցանկային քանդել հիմերը նորաստեղծ պետութեան: Ան հաւասար չափով պատժեց Հայը, Թուրքը, Գիւրտը:

Մայիս 28ը եղբայրութիւն, համերաշխութիւն քարոզեց հարեւան պետութեանց հանդէպ և եթէ եղան անցանկայի երևոյթներ մեզքը Հայաստանինը չէր: Ան, վարժեցուց մեզի սիրել մեր սեփականը, յարգել նաև օտարինը:

Փոքր էր Հայաստանը, Մայիս 28ը վարժեցուց ցանկալ աւելի մեծ Հայաստան, Միացեալ Հայաստան: Մայիս 28ը թելադրեց մեզի ըլլալ խոհեմ բայց յամառ մեր պահանջներուն մէջ: Ան ստիպեց սիրել հայրենիքը նաև հեռուոր գաղութներու մէջ: Անոր հաւատարիմ մնալու համար հսկայ բաղձութիւններ պատրաստակամ դարձան դոհելու իրենց հարստութիւնը, բարեկեցիկ կեանքը, նաև իրենց անձը:

Իրաւագրկուած է այսօր Հայաստանը, անոր մէկ մասը ենթակայ է Թուրքին, միւսը՝ Ռուսին: Հայութեան մէկ մասը կը տնջայ մեծամասնականերու ծանր կրօնկին տակ, միւսը ցրուած է աշխարհի չորս ծայրերը, սակայն Մայիս 28ը արժատացած ըլլալով մեր ժողովուրդի մէջ չի յուսահատեցներ Հայութիւնը ոչ երկրի և ոչ ալ արտասահմանի մէջ, վկայ այն տօնակատարութիւնները որ կ'ըլլան արտասահման և հոն երկրի մէջ, սքքած հոգիներու մէջ:

Ան ներշնչած է յաւիտենական հաւատք հայ ժողովուրդին որ ան պէտք է ապրի ազատ և անկախ: Ախտաւոր երևոյթներ ժամանակաւոր դադարներ են միայն պատմութեան անփարան թաւալումին մէջ: Ժամանակները կ'անցնին և 1918 թուի Մայիս 28ի թոյգած աւանդները վերստին կեանք կ'ստենեն, կը դառնան իրականութիւն և ալեկոծ գանդուածները երջանիկ հանդիստ կը գտնեն Անկախ և Միացեալ Հայաստանի մէջ:

Մայիս 28ը վարժեցուց մեզի տոկունութեան, պայքարի, ան կը վարժեցնէ նաև համբերութեան:

ԱՐԱՄԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Քսան տարի առաջ, մեր երկրին մէջ տեղի ունեցան ճակատագրական եւ ծանր դէպքեր: Զերմութեան ու լոյսի շողը որ այս պահուստ կը թափնցէ հողիէս ներս, կու. դայ այդ օրերէն, եւ այն բոլոր լուսաւոր դէմքերէն, համեստ եւ հասարակ ծագումով, որոնք համակ ճիգով ու եռանդով բարձրացան կատարելութեան, դառնալով իրական խորհուրդը Հայութեան այդ օրերու հողեկան ձգտումներուն:

Մէկը ատոնցմէ, եւ ամենէն առաջինը, Հայաստանի անկախութեան համար մղուած պայքարի կապակցութեամբ, Արամն է — իրական հիմնադիրը Հայաստանի Հանրապետութեան:

Համեստ՝ իր ծագումով — պարզ արհեստաւորի դուակ —, համեստ նաեւ իր կրթութեամբ (Երեւանի թիմահանաւարտ), շտանց բարձրագոյն ուսման», ինչպէս կը կրկնէր ինք դառնութեամբ — կարգալով իր շուրջը դարձողներէն շատերուն դէմքին վրայ այդ միևնոյն արտայայտութիւնը — միշտ նուիրուած բայց եւ միշտ հալածուած ու խաչուած այս մարդը, 1918ի յիշատակելի օրերէն ճիշդ մէկ տարի առաջ, չէր կրնար խորհիլ այն պատմական դերի մասին, որ վիճակուեցաւ իրեն: Ընդհակառակը, իր կուսակցական եւ հանրային կեանքի ընթացքին, ոչ մէկ շրջան այնքան ծանր, տաղնապալի եւ սրտմաշուք է եղած, որքան այդ եղաւ 1916—1917 թիւերուն:

Իր անմիջական գործակիցներուն, Վառձեանի եւ Իշխանի եղբրական վախճանը, հայրական միւս նահանգներու անստոյգ եւ սպառնական ճակատադիրը, — եւ մասնաւոր պատերազմի երկարաձգման հետեւանքով «անխուսափելի տղէտը» 1915ին — Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան սկիզբներուն, շտապին անգամ մղեցին զիս դէպի մահը՝ դառնութեամբ յիշեր է ան մէկ քանի անգամ:

Տաղնապալի այս վիճակին մէջ սակայն ապրելու համար պայքարելու կամքը — որ յայտնարեւոյնցաւ Վասպուրականի մէջ — սրբեց Արամի հողիէն մահուան գաղափարը: Ան գտաւ ինքզինքը: Մէջտեղ նետուեցաւ իրրեւ առաջնորդ, իրրեւ ղեկավար, արժեքաւորելու իր կազմակերպչական բնատուր ընդունակութիւնը, մանաւանդ տարածերժ ու հակառակորդ ուժերու համաթմբումն ու համադրումը մի-

ևւնոյն նպատակին շուրջ:

Վաստուրականը փրկուեցաւ:

Իր սիրած ժողովուրդի փրկութիւնը, հայ կամաւորական դունդերու յառաջխաղացումը ուստական բանակին հետ դէպի հայկական միւս շրջանները, ժամանակաւոր սպեղանիի գեր կատարեցին Արամի հողիին խորը թաղուած վերքին համար:

1915ի Վաստուրականի յուլիսեան աղէտաւոր եւ դաւադրական բնդհանուր նահանջները եւ — աստիճանաբար դործնական կեանքի մէջ արտայայտուող ուստական հակահայկական նոր, բայց միշտ հին եւ աւանդական — քաղաքականութիւնը, կրկին անգամ ցնցեցին Արամը — այս անգամ աւելի վտանգաւոր եւ ծանր պայմաններու մէջ:

Նահանջի հետեւանքով ստեղծուած հիւանդապին հոգեբանութիւնը դազթող հայութեան մէկ որոշ խաւին մէջ, Արամը կը նկատէր պատասխանատու բազմաթիւ շարիքներու: Տրամբարանութիւնն ու պաղարիւն զնահատութիւնը ստորադնահատուած ամբոխավարութեան, պարբար հող էր գտած անշնչելի մթնոլորտ ստեղծելու անոր շուրջ, որ իր կեանքի լաւագոյն շրջանը դո՛հած էր նոյն աստիճանաբար համար: Եւ նոյնիսկ այդ տխուր օրերուն, երբ Արամի անձն էր բղբադումը բոլոր շատախօսներուն, զիտակից եւ անզիտակից զանդուածին, երբ իր իսկ խնամքովն ու զոհողութեամբ հանրային դիրքի հասած շատ բարեկամներն իսկ ամբոխը կը կերակրէին սեւցնելով պայն, այդ նոյն օրերուն իր միջոցն ու ցաւը իր հողիին խորը թաղած՝ Արամ ամէն ճիգ դործ կը դնէր մեղմելու օրուան թշուառութիւնը, օգնելու իւրաքանչիւրին սրբան կրնար: — Կոտորածէն ազատուած, պէտք չէ ձգել որ այս ժողովուրդը կորչի հիւանդութեան եւ անօթութեան համաճարակէն — կ'ըսէր ու կը կրկնէր ան, թելադրելով իր անմիջական շրջապատին «սկանջ չկատիւնը դեղապարտաների միջոցներու»:

1916ի վերջի կէսերուն, զազթականութեան թշուառութիւնը մեղմուելը, տաղնապը կորսնցուցեր էր իր սպանալից միճակը: Ստեղծուած էր համեմատաբար բնականոն կացութիւն մը, շնորհիւ օգնութեան նուիրուած կազմակերպութիւններուն:

Մինչ այդ, Արամի առողջական միճակը կը ծանրանար, որուն կը սպաննային իր հոգեկան այնքան ցնցող բարդութիւններն ալ: Վիճակը կը սաստկանար, մանաւանդ Սասունի եւ Մուշի շրջանէն ազատուած ընկերներ կոմսի եւ Ռուբէնի կոպիտ հասնելէն յետոյ: Վերջիններու տեղեկութիւնները սարսափելի էին ոչ միայն իրենց զրտնուած շրջաններու մասին, այլ եւ կ'ուրուագծէին այն ահաւոր աղէտը, որ տեղի էր ունեցեր 1915ի ընթացքին, բովանդակ թրքահայկական շրջաններու մէջ:

Յուսարեկուած եւ ջարդուած, ներքին ու արտաքին, մէկը միւսէն ցնցող տաղնապներէն, անհրաժեշտ էր ժամանակաւոր մեկուսացում մը, կատարեալ հանդիստ մը: Արիթը կը ներկայանար, թէ եւ թիչ մը տարբեր պայմաններու մէջ:

1916ի աշնան Ռուբէնի հետ Արամը կը հրաւիրուէր Պետրոկրատ

ուստական կեդրոնական կառավարութեան կողմէ: Նոյն շրջանին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Պետրոկրատի մէջ կը դումարուէր Հայկական Համադումար մը, նուիրուած ըստեղծուած կացութեան: Այս կրկնակի նպատակներով Արամ մեկնեցաւ Ռուսաստան: Իր աշխատանքները վերջացնելով անցաւ Խրիմի Հանքային Ըուրերու շրջանը՝ դարձանուելու համար: Իրականութիւնը սակայն ուրիշ էր: Այդ առիթով ան պիտի որոշէր իր կամաւոր «աքսորաւայրը» ուր մնում էր վերջնապէս հաստատուիլ, քաշուելով կուսակցական եւ հանրային աշխատանքներէն:

Խրիմէն իրմէ ստացած հրահանգներով, ես լուիկ ու մնջիկ լըծուած էի տեղափոխումի նախապատրաստական աշխատանքներուն: Անձնապէս այնքան համոզուած էի իր ծրագրի իրականացման — ծանօթ ըլլալով իր վճռականութեանը — որ ես ալ անհամբեր էի դարձեր: Վերջին անգամ սակայն իր մէկ երկտողով կը յայտնէր թէ՛ կը վերադառնայ Կովկաս ձմեռուան մէկ քանի ամիսներուն «վերջնապէս կարգադրելու իր գործերը»:

Առաջին առիթի ո՛չ մէկ պատճառ ունէի կասկածելու իր այս որոշման մրաւ: Իրապէս ալ կարողադրելիք շատ գործեր ունէր, կուսակցական թէ անհատական: Սակայն աւելի մերձը համոզուեցայ, որ իր վերադարձի գլխաւոր պատճառը, Առեւտրահայերու Համադումար եղածները իր ծրագրին էր: Ամիսներով նուիրուեցաւ այս աշխատանքին: Վեոճապէս համաձայնութեան եկաւ Զօր. Մեռուանիկի եւ Ա. Գառքինեանի հետ, իրեւ նախաձեռնող մարմին: Մինչ այդ, առէն իսկ պայթած էր ուստան 1917ի սեպտեմբերեան յեղափոխութիւնը: Քաղաքական նոր անանկիայներով յրժան մըն էր որ կը սկսէր, գործի մղելով բոլորը, մանաւանդ քաղաքական կուսակցութիւնները:

Միամիտ պէտք էր ըլլայ մտածելու Արամի կամաւոր «աքսորման», ուրիշ խօսքով մեկուսացման ծրագրի մասին:

Առեւտրահայ Համադումարի հետ, որոշուեցաւ դումարել Երեւանի մէջ Հ. Յ. Գ. Երեւրի Ռայոնական Ժողովը, մասնակցութեամբ Կովկաս ապաստանած թրքահայկական յրժաններու ողջ մնալով բոլոր կուսակցական մարմիններու անդամներուն ու գործիչներուն:

Հաւատեսութեան եւ նոր յոյսի շրջան մը կը բացուէր բոլորին համար: Հայութիւնը առանց բացառութեան կը հաւատար թէ աւելի առաւելութիւններ ձեռք պիտի կրնայ բերել նոր Ռուսիայէն թրքահայկական դատի տեսակէտէն: Այս լաւատեսութենէն զերծ չէր նաեւ Արամը, թէեւ երբեք խանդավառ:

Մինչ այս, օրերը կ'անցնէին: Առեւտրահայերու Համադումարի եւ մեր ռայօնական Ժողովի պատգամաւորները կը հասնէին Երեւան: Համադումարի նախօրեակին հրաւիրուած էր դաշնակցական պատգամաւարներու խորհրդակցական Ժողովը:

Այս Ժողովը կրկնակի ճակատագրական դեր կատարեց Արամի կեանքին մէջ:

Համադումարի կայմակերպութեան, դիւանի եւ յանձնախումբերու թեկնածուներու խնդիրն էր դրուած քննութեան: Անաստուած

էր Արամը, կարծես թէ դոյութիւն ունեցած չըլլար: Եթէ դործնական տեսակէտով աւելի արդիւնաւոր էր, որ ան չկաշկանդուէր Համազումարի մէջ, այս կամ այն պաշտօնով, ոչ մէկ անպատեհութիւն կար սակայն որ — Անդրանիկին պէս — անիկա եւս նշանակուէր Համազումարի պատուոյ նախագահ: Զե՞ որ եթէ կար մէկը իրապէս արժանի պատուոյ նախագահութեան, այդ ալ Արամն էր, իրական կազմակերպիչը այդ Համազումարին:

Անձնական կիրքն ու ատելութիւնը — որ աւա՞ղ տիրապետած էին մեր կարգ մը ընկերներուն — անտեսը էին բարոյական այս տարրական պահանջը:

Ժողովը վերջացաւ. մէկ քանի բարեկամներով — որոնց մէջ իր պազալայ կիներ, որուն ծանօթացեր էր երկու օր առաջ միայն, ընկերք Բ. Նալպանտեանի (մեռած 1918ին) միջոցով — Երեւանի Տօրթորսկայա փողոցի մէկ շատ համեստ բնակարանին մէջ զանազան խօսակցութիւններով ժամերը կը սահէին: Արամը դառնացած էր, եւ ոչ մէկ ճիգ կ'ընէր այդ բանը ծածկելու՝ հակառակ իր սովորութեան ու կը մատնէր իր հոգեկան անօրինակ տաղնապր: Հին կրակը բորբոքած էր, երեւան հանելով իր կեանքի բնթացքին այնքան շատ կրկնբաւած տաղնապր չըջանները: Առաջին անգամ ըլլալով կը դիտէի այս մարդուն, — ինձի համար միշտ անպարտելի մնացած մարդուն — մէջ խոր բեկում մը: Իր տառապանքներուն եւ վշտին մէջ երբեք ուրիշին օգնութեան չդիմող Արամը, այսօր այլեւս տկնայտնիօրէն կը փնտռէր օգնական մը, մարդկային հոգի մը, որուն կոթնէր այլեւս իր խաշկուքեան ճամբուն վրայ:

Համազումարի եւ ուսանական ժողովի բնթացքին նոր գէպեր եւ պատճառներ եկան ուժ տալու Արամի հոգեկան այս անակնկալ փոփոխումին:

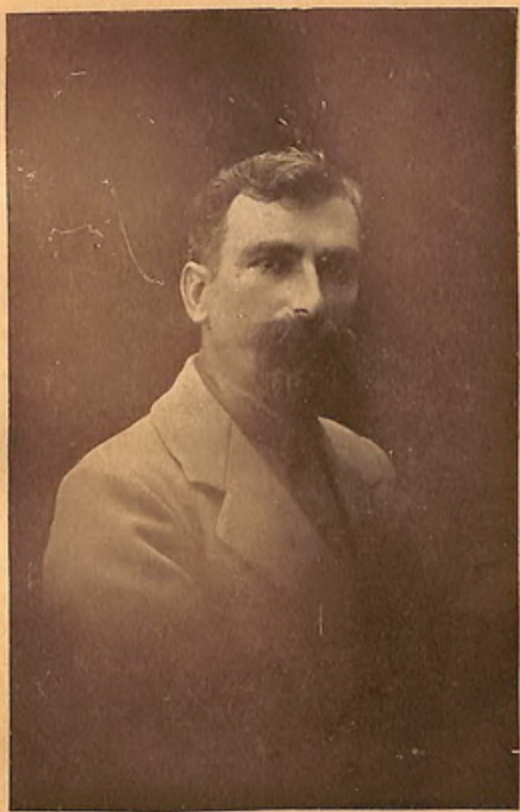
Աւելին ըլլալով ան միմակ կը դար պինդ այլեւս: Մինակ Արեւմտահայութեան մէջ, օտար. միմակ Արեւելահայութեան մէջ, օտար եւ խորթ:

— Արեւմտահայը դիւս ուսահայ կը նկատէ երբ իր Համազումարին մէջ է. ուսահայը դիւս վտապուրականցի եւ արեւմտահայ կը նկատէ, որովհետեւ ուսական յեղափոխութեան այս օրերուն, իմ մէջ զրաւուած վայրերու հետաքրքրութիւնը աւելի մեծ կը դառնէ: Է՛յ լաւ, այս նշանակում է որ այլեւս ես աւելորդ եմ եւ անպէտք...»

Այլեւս անհար էր առարկել իրեն այս ուղղութեամբ:

Համազումարի եւ ուսանական ժողովի աւարտումէն վերջ, կազմակերպուած ընկերական հաւաքոյթին, որուն կը նախապահէր Ռոստոմ, Արամ մերժեց մասնակցել: Հակառակ Ռոստոմի պնդումին՝ յայտնել իրեն Արամի այդ երեկոյեան ժամադրադայրը, մնացի լուս եւ անդրդուելի, հոգեկան ծանր տաղնապր Լեթարկելով նաեւ ինքզինքս:

Այսքանով փակենք այս էջը, մէկ կողմ ձգելով այնքան մանրամասնութիւններ, այլապէս կարելոր Արամը ներկայացնելու տեսակէտէն: Ըսենք այսքան որ այդ նոյն դիշեր Արամը նշանուեցաւ բժշ-

ԱՐԱՄ

կուհի Կ. Չ.ի հետ, մէկ քանի շաբաթուան ծանօթութենէ վերջ: Այս փաստը կատարուեցաւ կատարելապէս զազտնի, ընդամէնը երկու հոգիի ներկայութեամբ, որոնցմէ մէկը նոյն ինքն բժ. Նալպանեանն էր: Միաժամանակ յաջորդ առաւօտն իսկ ան մեկնեցաւ Երեւանէն, ուղղակի Թրիմի հանքային շրջանները, մէկ քանի ամսով: Որոշուեցաւ միաժամանակ իրականացնել կարճ ժամանակով, մէկ կողմ ձգուած կամուրթ մեկուսացման ծրագիրը, անշուշտ պատշաճեցուած ստեղծուած նոր պայմաններուն:

Մէկ երկու ամիսէն նորէն փոփոխութիւններ Արամի անձնական ծրագիրներէն մէջ: Ան վերադարձեր էր արդէն Թիֆլիս, ճիշդ այն շրջանին երբ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, Կէրէնսկիի նախագահութեամբ, թրքահայ գրաւուած շրջաններու կառավարութիւնը անջատելով կոմիսսական իշխանութիւնէն, կ'ենթարկէր առանձին վարչութեան մը, ենթակայ ուղղակի սուսական կեդրոնական իշխանութեան: Այս վարչութեան մէջ, որուն կեդրոնն էր Թիֆլիսը, կարեւոր դեր մը տրուած էր բժ. Չաւրեանի: Ատի՛թը նպատաւոր էր գրաւուած շրջաններու կազմակերպութեան աշխատանքները աւելի մեծ թափով յառաջ տանելու: Պէտք էր այս գործին լծել բոլոր տրամադրելի ուժերը: Այս պայմաններու մէջ, Արամի ներկայութիւնը չէր կրնար աննկատ մնալ: Հակառակ իր ընդդիմութեան որ եւ է պատասխանատու աշխատանք եւ պաշտօն ստանձնելու, ի վերջոյ ան համակերպեցաւ բժ. Չաւրեանի խնդրանքին, «փոքրիկ աշխատանք մը կատարելու մէկ քանի օրով»:

Ծրագրուած էր Բասէնի եւ Ալաշկերտի շրջանը փոխադրել իշխանութիւններու տրամադրութեան տակ գտնուած Լօթ հարկերի շափ գոմէշներ, կեդրոնացած Էջմիածնի կայարանը: Այս գոմէշներուն առաքման գործն էր, որ կը ստանձնէր Արամ, այս առթիւ ինծի գրած նամակի մը մէջ ստորագրելով «գոմէշների կամխար»:

Առաջին պաշտօնը 1915էն Լոթ՝ զոր կը ստանձնէր Արամ:

Ճւրաքանչիւր գոմէշի ձագ կրկիր մտցնել աւելի մեծ գործ է, քան ամենօրեայ այն միթիւնկները որուն տրամադրած ենք մեր Լուանդի մէկ կարեւոր մասը»:

Գոմէշներու այս գործը այնուամենայնիւ ճակատադրական նշանակութիւն ունեցաւ Արամի համար: Իր այս աշխատանքը աւարտած, կողկասի մէջ տեղի կ'ունենային նոր եւ վճարական դէպքեր: Մանօթ է այս շրջանը, — 1917ի աշունը — բոլորին:

«Գոմէշների կոմիսարը» Թիֆլիսի մէջ չէր կրնար անտարբեր մընալ. անիկա անպաշտօն ամէն տեղ էր եւ ամէն շարժման մէջ:

1917ի վերջերը «գոմէշների կոմիսարը» Հայոց Աղղային Խորհուրդի յատուկ կոմիտէի կողմէն լիազօր նշանակուեր էր Երեւանի մէջ:

Երեւանի, ուրիշ խօսքով Հայաստանի ղերադոյն իշխանութիւնը, այս ձևով կը յանձնուէր Արամին: Չեանարկելով իր այս նոր ու պատասխանատու պաշտօնին 1917ի վերջերը, առաջին առթիւ կազմեց

Երևանի Յատուկ Կոմիտէն, որ ժամատրէն հիմնական կորիզը հանդիսացաւ Հայաստանի անկախ կառավարութեան: Այս մարմինն էր, միշտ Արամի գլխավորութեամբ, որ ժարեց 1918ի բոլոր ճակատագրական կռիւները, և առհասարակ երկրի պաշտպանութեան այնքան ծանր աշխատանքները:

Բայց կենաց և ժաշու մշտական այդ օրերուն — Ապրիլ—Մայիս — Հայաստանի զինուորական ղեկավար ուժերը անհրաժեշտ պատն ուժեղ և միակ ղեկավարի մը ժտասհիլ բովանդակ իշխանութիւնը:

Ո՞վ էր այդ մարդը, այդ գժոխային օրերուն, բնդունակ տանկու այդ նոր պատասխանատուութիւնը:

Զինուորականութիւնը միաճայնութեամբ առանց այլևայլի իր բնարութիւնը կատարեց: Հսկայական թափօր մը կազմած պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ Արամին՝ հազարգելով բնդանուրի միճիւր: Արամ յայտարարուեցաւ Հայաստանի ղեկաւարը...

Պատմութիւնը արդարացոյց իր մրայ գրուած յայտերը: Ան կատարեց մեր պատմութեան այդ չրջանին, ժողովրդական խճատան առաջնորդի ծանր պաշտօնը, հիմը գնելով Ազատ և Անկախ Հայաստանի: Հակառակ իր այս դիրքին, անիկա երբեք չմտորաւ այն հիմնական դաւանանքը, որ տուած էր իսկն Հ. Յ. Գաշնակչութիւնը:

Ան մնաց միշտ համեռտ, միշտ ժողովրդավար, նոյնիսկ երբ ինքն էր բացարձակ աէրն ու իշխանաւորը:

Կռիւները մերջացան. Արամ մերջացած նկատեց իր գերը: Ան այլևս անդամ մըն էր նորակազմ Հայաստանի կառավարութեան, որպէս ներքին դորժոց նախարար:

Ինչպէ՞ս չյիշել միշտ այս հոյակապ անունը, որ Շղոմէշների կամ իրարօթութիւնից հասաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրի բարձր դիրքին...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԺՔ. դարուն Հայոց վերածնունդը անմիջապէս հրատարակ չնուակց անկախ Հայաստանի խնդիրը: Հայերը իրենք դիրենք կը նկատէին յաղաճանկաբար: սուս կամ թուրք: Եթէ մինչև վերածնունդը Հայութիւնը կրօնական համայնքի ձև տաած էր, ապա օտնկէ յետոյ կը ձգակըր ասնկ մշակութային միասորի ձև: 60-70ական թուականներուն մեր հրատարակչութիւնը կը մտածէին դերացանցապէս մշակութային ինքնավարութեան մասին: «Մշակութապէս հայ, քաղաքականապէս սուս», Սա. Նաղարեանցի այս բանաձևը բաւական ընդհանրացած էր: Հողամասի խնդիրն ալ երկրորդական խնդիր մըն էր: Ուր որ կային Հայեր, անոնք պիտի ջանային ձեռք ձգել մշակութային ինքնավարութիւն:

Սակայն Նաղարեանցի արդէն երկեց հայրենիքի անկախութիւնն ու ազատութիւնը եւ սրտապի կերպով մտանանչեց նաև այդ հայրենիքի հողամասը.— Թրքահայաստանը: Նոյնը կը մտածէին Պոլսոյ մէջ, նայուածքները դարձնելով դէպի դաւաւ: Բաժնիքին «Յենթ» երազին մէջ յատկօրէն գրաւ Հայաստանի անկախութեան հարցը, ցոյց տալով միաժամանակ անկախութեան հասնելու միակ միջոցը՝ յեղափոխական պայքար:

Հնչակեանները փորձեցին Հայաստանի անկախութիւնը դարձնել գործնական քաղաքականութեան խնդիր, սակայն յաջողութիւն չունեցան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հանդէս եկաւ 1890ին, իրականացնելու համար «Յենթի երազը»:

Դաշնակցութեան պայքարը իր կուսկամբ պայքար էր յանուն Հայաստանի ազատութեան, հայ ժողովուրդի ազատագրման: Քաղաքական պայմաններու դատարումով Դաշնակցութիւնը թէ՛ իր ծրարադրի եւ թէ՛ իր գործունէութեան մէջ շեշտը դրաւ ազատութեան դադափարին վրայ, պատկերացնելով ազատ Հայաստանը Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ սահմաններուն մէջ, իրբև անոնց դաշնակցային մասնիկը: Այսպէս կը թելադրէր կացութիւնը:

Անկախութիւնը արդիւնքն էր աւելի վերջը պատահած գէպերուն : Ազատ Հայաստանի գաղափարը մարմնացաւ ո՛չ թէ այս կամ այն դաշնակցային ձևերուն մէջ, այլ պետական անկախութեան : «Մայիս 28»-ը հիմնովին շրջեց եղած կացութիւնը : Հայ անկախ պետութիւնը իրականութիւն էր արդէն, սակայն ան հանդէս եկաւ ոչ թէ թրքահայաստանի հողերուն վրայ, այլ Արարատեան դաշտին մէջ : Եւ իրրեւ այդպիսին խորխոր հանդիսացաւ ապագայ ամբողջական հայրենիքի : «Մայիս 28»-էն ծնունդ տաւ անկախ Հայաստանը կը ձգտէր ամբողջացնելու հայ հայրենիքը, նշանաբան ունենալով Անկախ և Միացեալ Հայաստան : Յետագայ քաղաքական գէպերու և աննպաստ պայմաններու շնորհիւ, Հայաստանի մէջ հաստատուեցաւ Խորհրդային բռնապետական վարչամէ : Հայութեան մէջ ստեղծուեցաւ երկու դիմ՝ մէկը Մայիս 28ի դիմը, որուն զլխաւոր ներկայացուցիչը հանդիսացաւ և կը հանդիսանայ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, միւսը խորհրդային դիմը, որուն ներկայացուցիչը կը հանդիսանար համայնափայտ կուսակցութիւնը : Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը մնաց կառուցած անկախութեան գաղափարին, զանելով որ միայն պետական անկախութիւնը կրնայ բուարարել հայ ժողովուրդի արդար պահանջին՝ Լայ մշակոյթի և քաղաքակրթութեան ազատ զարգացումը ամբողջական հայրենիքի մէջ : Հ. Յ. Գաշնակցութեան ամբողջ քաղաքական դաւանանքը և աշխարհահայեացքը օրհանապէս կապուած են Հայաստանի անկախութեան գաղափարին հետ : Գաշնակցութիւնը չի տեսներ ուրիշ ելք հայկական դատի լուծման և հայ ժողովուրդի զարգացման համար :

Հայ համայնափայտները փորձեցին Մայիս 28ը փոխարինել Նոյեմբեր 29ով, իսկ հայկական հարցը համարել լուծուած : Սակայն հայ ժողովուրդը չհրաժարեցաւ այն ուղիներէն զորս դժած էր Մայիս 28ը : Ան յամառօրէն մնաց կառուցած իր անկախութեան և իր ուրոյն մշակոյթին այնպիսի ուժղնութեամբ, որ նոյնիսկ Խ. Հայաստանի վարիչները ստիպուած էին յարմարել գէթ չափով մը ժողովուրդի պահանջներուն : Նոյեմբեր 29ի փորձը հայ համայնափայտներու համար վերջացաւ բոլորին ծանօթ ողբերգութեամբ : Այսօր հայ համայնափայտութիւն նախկին իմաստով գոյութիւն չունի : Կայ աշխարհակալ Ռուսաստան, որ պայքարի ելած է փոքր հայ ժողովուրդին գէժ, որ զարմանալի յամառութեամբ և սակունութեամբ կը դիմադրէ վայրագ իշխանութեան արշաւին : Երկրի ժողովուրդի հողին մէջ Մայիս 28ը յաղթած է Նոյեմբեր 29ին : Հայութեան պայքարի առանցքը այսօր ալ կը կազմէ Մայիս 28ը՝ վերահաստատումը անկախութեան և ամբողջացումը հայրենիքի :

Քանի տարուան պատմութիւնը արդարացուց մեր ժողովուրդին արթուն պահակ Հ. Յ. Գաշնակցութեան գործն ու խօսքը :

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.	Հ. Յ. Գ. ԱՐ. ԵՒՐ. Կ. ԿՈՄ. Յայտարարութիւն	3
2.	Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ Մասիս	5
3.	ՀԱՅՈՅ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԳԻ և ՄԻԱՅ. և ԱՆԿԱՅ ՀԱՅՍ. Ի ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ	9
4.	ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ Հայս. Ի Հանրապետութեան հուշակումբ	10
5.	ՍԻԱՄԱՆԹՕ Քերբուած	12
6.	Շ. ՄԻՍԱԲԵԱՆ Պատմութիւնը կ'ըսէ...	13
7.	Գ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ Առկայժ նրազ	16
8.	Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ Սարդարապատի հրաշքը	17
9.	Ա. ԳԻՒԼԽԱՆՎԱՆԵԱՆ Բագուն Հայս. Ի անկախութեան և նորս պահպանման տեսակէտից	21
10.	ՍԻԱՄԱՆԹՕ Քերբուած	28
11.	ՀՐԱՆՏ ՍԱՄՈՒԷԼ Մայիս 28 և Հայկական Գառը	29
12.	Մ. ՎԱՐԱՆԳԵԱՆ Հերոսները	35
13.	Ա. ԱՐԵՎԵԱՆ Ազատ Հայաստան	36
14.	Ռ. ԶԱՐԳԱՐԵԱՆ Տէ'ր, լսէ' մեզի	39
15.	Ա. ԶԱՄԱԼԵԱՆ Հայաստանի Անկախութ. խնդիրը	40
16.	Շ. ՆԱՐԳՈՒՆԻ Դէպի Մայիս 28ը մեր գրականու- թեան ակօսներով	46
17.	Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ Ախ, վարան, վարան	50
18.	Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ Անկախութեան մաթթեակին	51
19.	Վ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ Սնցեալի քելադրամբը	55
20.	Ա. ՈՒՐԱՐՏԵԱՆ Խճչ շահեցանք Մայիս 28էն	58
21.	Ս. ՏԷՐ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ Արամի կեանքէն	61
22.	Ս. ԱՐԱՄԵԱՆ Հայ. Ի Անկախութիւնը և. Հ. Յ. Գ.	67

Printed in France.

Տպագր. «Արաք» - Թօփալեան եղբ. - Փարիզ

IMP. ARAX - 46, RUE RICHER - PARIS

